

Cultuurbeleid voor en door corona

Vernieuwen en verbreden is beleid, behoud van oud is praktijk



Den Haag, 17 november 2021

Voorwoord

Op 19 november 2020 kregen we als leergroep van de Interdepartementale Management Leergang (IML) onze onderzoeksoopdracht uitgereikt: doe onderzoek naar het cultuurbeleid (met aandachtsgebied jongerencultuur) in de coronacrisis. Een crisis waar we op dit moment nog middenin zitten en die elke dag weer een andere realiteit geeft.

Het onderzoek is gestart met het in kaart brengen van de cultuursector en het houden van interviews met relevante partijen. De bereidheid van deze partijen was groot en het feit dat we geen kennis hebben van het cultuurdomein bleek een voordeel. Er werden vragen door ons gesteld die volgens sommige geïnterviewden al lang niet meer gesteld waren. Hierdoor werden zij ook weer tot nadenken gezet. Mede deze gesprekken leidden bij ons tot verwondering en er is voor gekozen om deze verwonderpunten centraal te stellen in het onderzoek. Ze vormen dan ook de rode draad in dit rapport.

Het cultuurveld en de invloed van corona daarop wordt vanuit veel verschillende gezichtspunten onderzocht en beschreven: nagenoeg elke dag komen er nieuwe rapporten bij. Een redelijk deel is hiervan bestudeerd maar het is niet mogelijk om op eenzelfde kennisniveau te komen en te blijven als de mensen uit de cultuursector. We zien onszelf in dit onderzoek dan ook als passant die naar de sector kijkt, zich verwondert en op basis daarvan tot uitspraken en adviezen komt, wetende dat de werkelijkheid veel complexer is.

Het doen van onderzoek en het opstellen van het rapport was een interessant maar ook uitdagend traject. Het begrijpen en vervolgens afbakenen van met name het thema cultuur heeft tot veel discussies geleid. Eén ding werd al snel duidelijk in het traject, we wilden niet alleen een rapport opstellen. We werden enthousiast van de gedachte om als onderdeel van de opdracht ook een bijeenkomst te organiseren.

Tot slot willen we allen danken die ons meeg geholpen hebben om dit onderzoek tot een goed einde te brengen. Op de eerste plaats de geïnterviewden en de deelnemers aan de bijeenkomst, die tijd vrij hebben gemaakt om met een open houding met ons over dit boeiende onderwerp te spreken. Verder gaat onze dank uit naar de docenten van de IML voor de theoretische diepgang, naar 5.1.2e 5.1.2e 5.1.2e en naar 5.1.2e, die ons inspireerde om niet alleen vanuit de theorie met het onderwerp aan de slag te gaan, maar ook spelvormen te verkennen. Als laatste bedanken we 5.1.2e van het LEF Future Center voor het meedenken en begeleiden van de bijeenkomst.

Wij wensen u veel leesplezier.

5.1.2e
5.1.2e
5.1.2e

Inhoud

Voorwoord	1
1 Inleiding	4
1.1 Achtergrond	4
1.2 Toepassingsopdracht NSOB	4
1.3 Afbakening begrippen van de opdracht	4
1.4 Het onderzoek	5
1.5 Leeswijzer	5
2 De cultuursector in Nederland	6
2.1 Nadere indeling van cultuur	6
2.2 De opbouw van de cultuursector	6
2.3 De cultuurgebruiker	6
2.4 Maatschappelijke ontwikkelingen in de cultuursector	7
2.5 Overheid en cultuur in historisch perspectief	7
2.6 De huidige rol van de overheid en de landelijke culturele infrastructuur	8
2.7 Cultuurbeleid	8
2.8 Draagvlak voor het cultuurbeleid	9
3 Cultuur, jongeren en corona	10
3.1 De relatie tussen cultuur en jongeren	10
3.2 De relatie tussen jongeren en corona	10
3.3 De relatie tussen cultuur en corona	11
3.4 Scenario's voor de cultuursector na corona	12
4 Bespiegelingen	13
4.1 Waarom heeft de overheid een rol in cultuur?	13
4.2 Beïnvloedt de overheid (nog steeds) de "kwaliteit" van cultuur?	15
4.3 Is subsidie het enige sturingsinstrument in de cultuursector?	15
4.4 Waarom worden jongeren zo weinig betrokken bij cultuurbeleid?	17
4.5 Beoogt het cultuurbeleid wel echte verbreding en vernieuwing?	17
5 Spelen met cultuur	19
5.1 Aanleiding en theoretische onderbouwing van de bijeenkomst	19
5.2 Opzet van het programma	20
5.3 Uitkomsten en verwonderpunten	21
6 Beleidsstrategieën	24
1 – de crisis als breekijzer: de overheid alleen nog voorwaardenscheppend	24

2 – leren van de crisis: plan de agenda door en behoud de dialoog.....	25
3 – leren van de crisis: verbreed de focus van cultuurbezoeker naar -gebruiker	26
7 Nawoord.....	27
Bijlagen.....	29
Literatuurlijst.....	29
Gesprekspartners.....	30
Deelnemers bijeenkomst 15 september 2021.....	31

1 Inleiding

1.1 Achtergrond

De eerste besmetting met het coronavirus in Nederland werd vastgesteld op 27 februari 2020. Om de verspreiding van het virus in te dammen nam de overheid ingrijpende maatregelen. Met steunpakketten is geprobeerd om de economische gevolgen van de maatregelen zoveel mogelijk te beperken en perspectief te bieden op de toekomst.

De pandemie raakt de samenleving in veel facetten, van sociaal tot economisch (Berger et al, 2020). Mensen die al kwetsbaar waren, of werkzaam in sectoren die geraakt worden door de maatregelen worden extra hard getroffen. Ook het vertrouwen van grote groepen burgers in de overheid en experts is veranderd.

Inmiddels is ruim 85% van de bewoners in Nederland gevaccineerd. Het aantal besmettingen stijgt echter weer hard. In november 2021 zijn er opnieuw maatregelen aangekondigd. Een deel van de cultuursector wordt weer geraakt. De duur en de gevolgen van de pandemie zijn nog niet helemaal bekend: hoe als overheid te opereren in onzekere maatschappelijke en politieke context?

1.2 Toepassingsopdracht NSOB

Tegen deze achtergrond is de toepassingsopdracht voor de Interdepartementale Management Leergang (IML) aan de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) volbracht. De toepassingsopdracht van de NSOB luidde: maak een analyse van het gevoerde beleid met betrekking tot COVID-19 op het domein cultuur, met bijzondere aandacht voor jongerencultuur. Formuleer daarnaast drie beleidsstrategieën voor de Rijksoverheid en de politieke keuzeruimte die deze strategieën bieden voor wisselende coalities en plaats de strategieën in een internationale context.

1.3 Afbakening begrippen van de opdracht

In de opdracht komen drie begrippen prominent naar voren: cultuur, corona en jongeren(cultuur). Deze drie begrippen zijn op verschillende manieren in te vullen. Hieronder wordt kort aangegeven welke invulling er in dit rapport aan de begrippen is gegeven en welke afbakening er gemaakt is in de context van de opdracht.

Cultuur

Er worden voor cultuur verschillende definities gehanteerd (Van den Broek en Gieles, 2018¹). In de brede betekenis omvat cultuur alles wat de mens doet met, en toevoegt aan, de natuur: alledaagse gebruiksvoorwerpen en alledaagse omgangsvormen en gebruiken.

In het kader van dit onderzoek is gekozen voor een smallere betekenis: cultuur als beleidsdomein waar het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) zich op richt. Dit omdat het onderzoek betrekking heeft op het gevoerde beleid van de overheid. Het onderzoek richt zich daarbij zowel op het deel van cultuur dat publiek gefinancierd wordt, als vergelijkbare cultuur die in de markt tot stand komt. Voor wat betreft jongerencultuur gaat het om cultuur voor en door jongeren, waarbij jongeren zowel consument, producent als bestuurder kunnen zijn. De primaire focus van het onderzoek ligt daarbij op de cultuurgebruiker, omdat een belangrijke doelstelling van het beleid van het ministerie van OCW is dat iedereen cultuur kan beleven.

¹ Waar in dit rapport wordt verwezen naar geraadpleegde literatuur, zijn de (door)verwijzingen naar de daarin gebruikte literatuur omwille van de leesbaarheid weggelaten.

Corona

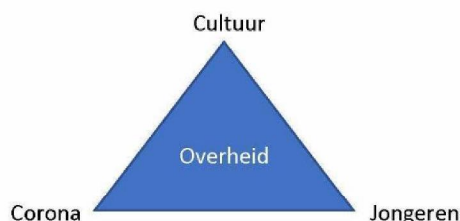
In dit rapport staat de impact van de maatregelen die genomen zijn om de verspreiding van het coronavirus tegen te gaan centraal, in het bijzonder voor de cultuursector en met speciale aandacht voor jongeren.

Jongeren

Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) benoemt de leeftijdscategorie 15 - 25 jaar als jongeren. Het onderhavige onderzoek richt zich dan ook op deze leeftijdscategorie, die uit ongeveer 2,1 miljoen jongeren bestaat en daarmee 12% van de totale Nederlandse bevolking omvat.

1.4 Het onderzoek

Het onderzoek is opgebouwd uit drie delen. In het eerste deel is de cultuursector in kaart gebracht. Op basis hiervan is een eerste afbakening van de drie begrippen cultuur, corona en jongeren gemaakt. Daarnaast is de relatie tussen deze drie begrippen uiteengezet. Hierbij is ingegaan op de rol van de (Rijks)overheid en de wijze waarop de overheid stuurt op zowel deze drie begrippen als de relaties tussen deze drie begrippen.



Met diverse organisaties en deskundigen binnen het cultuurdomein zijn interviews gehouden om meer te weten te komen over de cultuursector, de coronamaatregelen en de situatie waarin jongeren zich bevinden. De rol van de overheid op het terrein van cultuur voor en door jongeren, de kansen naar aanleiding van de coronacrisis op dit vlak en de wens van de overheid om te verbreden en te vernieuwen in het cultuurbeleid (OCW, 2019) zijn onderwerpen van gesprek geweest. Uit informatie op internet, literatuur en interviews zijn vervolgens verschillende verwonderpunten afgeleid. Deze verwonderpunten zijn naast de theorie gelegd en vormen de rode draad in dit rapport.

Het tweede deel van het onderzoek bestond uit een bijeenkomst met betrokken stakeholders. Zij zijn met elkaar in gesprek gegaan om een aantal verwonderpunten verder te bespreken. De beleving en behoefte van een aantal jongeren met betrekking tot cultuur in 2025 is hierin als vertrekpunt genomen. In het derde en laatste deel van het onderzoek is ten slotte de kennis uit de eerste twee delen gecombineerd en zijn een drietal beleidsstrategieën voor de Rijksoverheid geformuleerd. De politieke keuzeruimte die deze strategieën bieden voor wisselende coalities en de plaats van de strategieën in een internationale context, is niet verder uitgewerkt.

1.5 Leeswijzer

Hoofdstukken 2 t/m 4 beslaan de resultaten van het eerste deel van het onderzoek. Hoofdstuk 2 beschrijft de cultuursector van Nederland en in het bijzonder welke rol de overheid hierbij speelt. In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op de drie assen van de driehoek en de verbinding tussen de begrippen cultuur, corona en jongeren. In hoofdstuk 4 worden vervolgens de verwonderpunten besproken en verbonden met de theorie.

Hoofdstuk 5 beslaat de resultaten van het tweede deel van het onderzoek. Achtereenvolgens wordt een beschrijving gegeven van de spelambitie, spelopzet en de uitkomsten van de bijeenkomst. In hoofdstuk 6 zijn als derde deel van de opdracht de beleidsstrategieën beschreven. In het nawoord kijken we terug op de reis die we als leergroep gemaakt hebben, wat hebben wij terugkijkend van de opdracht geleerd?

2 De cultuursector in Nederland

Om een zo goed mogelijk beeld van de cultuursector in Nederland te krijgen zijn diverse interviews gehouden en is er literatuuronderzoek gedaan. Dit hoofdstuk beschrijft de cultuursector, de rol van de overheid vanuit de historische achtergrond en het huidige cultuurbeleid. Deze elementen vormen bouwstenen voor de verwonderpunten verderop in dit rapport.

2.1 Nadere indeling van cultuur

Cultuur is een overkoepelende term die zowel kunst als erfgoed omvat. Het gaat bij kunst om podiumkunst (muziek, dans en theater), beeldende kunst, literatuur en film- en videokunst, en bij erfgoed om materieel (roerend en onroerend) en immaterieel erfgoed (zoals rituelen en tradities)². Cultuur ontwikkelt zich steeds en is erg breed met veel verschillende cultuuruitingen zoals klassiek ballet maar ook rock, hiphop en het levenslied in cafés. En het gaat behalve om bezoek aan podia of musea (als cultuurbezoeker), ook om zelf zingen in een koor of zelf stamboomonderzoek doen en om vrijwilligerswerk bij bijvoorbeeld de fanfare (als cultuurgebruiker).

Er worden van de cultuuruitingen verschillende indelingen gemaakt. De indeling in “hoge en lage” kunsten is daar één van. Echter ook deze indeling is niet eenduidig bepaald. Onder “hoge” kunst valt over het algemeen meer de fine arts: meer elitaire, complexe en rijkere cultuurproducten. Hier tegenover staat “lage” kunst, deze is over het algemeen meer voor de massa en is gemakkelijk te begrijpen (Alexander, 2003). Een andere indeling is die van gecanoniseerde cultuur (klassieke muziek, opera en operette, toneel, moderne dans en klassiek ballet en literaire bijeenkomsten of voorleesavonden) en populaire cultuur (cultuur met een jongere geschiedenis, zoals film, popmuziek, musical en urban arts).

2.2 De opbouw van de cultuursector

In Nederland wordt de cultuursector op verschillende manieren ingedeeld. Het CBS deelt de culturele sector in drie subsectoren: kunsten en cultureel erfgoed (musea, beeldende kunst, podiumkunsten), media- en entertainmentindustrie (film- en muziekproductie, bioscopen, uitgeverijen, omroepen) en creatieve zakelijke dienstverlening (architecten, ontwerpers, reclamebureaus). Soms wordt er gesproken over creatieve industrie bestaande uit de creatieve zakelijke dienstverlening en media- en entertainment.

Het culturele veld is een samenspel van actoren, praktijken en instituties die betrokken zijn bij de productie, distributie en consumptie van cultuur (Becker, 1982). Daarnaast zijn er vele door de overheid ondersteunde instellingen en organisaties die de sector van kennis, adviezen, diensten en subsidie voorzien. Het culturele veld omvat veel meer dan alleen de gesubsidieerde culturele sector. Het onderscheid tussen de gesubsidieerde en de meer commerciële delen van het culturele veld wordt, versterkt als gevolg van de coronamaatregelen, steeds meer fluïde.

Het CBS schat dat cultuur- en mediaproducten een kleine 4% van het bruto binnenlands product (bbp) bedragen. Dit is ruim tweemaal zo groot als die van de landbouwsector en ongeveer evenveel als de toerismesector. De culturele sector zorgt voor maar liefst 4,5% van de totale werkgelegenheid in Nederland. De arbeidsmarkt van de cultuursector kenmerkt zich echter door de inzet van veel onbetaalde krachten (Lahaut, 2018) en de grote inzet van zelfstandigen zonder personeel (ZZP). Volgens het CBS is het uurtarief van deze ZZP'ers verre van wat marktconform is (Von der Fuhr, 2016).

2.3 De cultuurgebruiker

Er zijn als cultuurgebruiker verschillende manieren om betrokken te zijn bij het culturele leven. Het gaat naast cultuurbezoek ook om culturele interesse, cultureel mediagebruik, cultuurbeoefening en steun aan cultuur. Het gebruik van digitale media neemt steeds meer toe. Veel mensen maken gebruik van

² zie Van den Broek en Gieles, 2018, p. 9-12 voor verwijzingen naar de in het veld gehanteerde definities

YouTube, Spotify en andere kanalen en media. Dit geldt ook voor actieve kunstbeoefening, waarvoor de inspiratie en instructie ook in belangrijke mate van informele of digitale bronnen afkomstig zijn. Het onderscheid tussen consument en producent vervaagt steeds meer. De zogenoemde prosumptie neemt in omvang toe, van 'cultuurconsument' naar 'medeproducent'.

Er is bij het cultuurbeleid vooral aandacht voor de cultuurbezoeker. Bezoekcijfers worden vaak als maat voor culturele activiteit gezien. De gemiddelde bezoeker komt uit de economisch hogere en middenklasse en is hoogopgeleid. Bezoekers van 'hoge' kunstvormen zijn gemiddeld iets ouder dan bezoekers van populaire podiumkunsten of film. Mensen met een niet-westerse achtergrond en mindervaliden zijn ondervertegenwoordigd bij podiumkunsten (Brom et al, 2019).

Bezoekers ontwikkelen op cultureel vlak een steeds pluriformer smaakpatroon waarbij 'hoge' en 'lage' kunstvormen in wisselende combinaties worden geconsumeerd. Er blijft een verschil in cultuurconsumptie van hoger en lager opgeleiden, maar dat valt niet als vanzelf meer samen met het onderscheid tussen hoge en lage cultuur. Lager opgeleiden consumeren nog steeds vrijwel geen hoge cultuur, maar hoger opgeleiden genieten wel van populaire cultuur (Schrijvers et al, 2015).

2.4 Maatschappelijke ontwikkelingen in de cultuursector

Een drietal maatschappelijke ontwikkelingen is in de afgelopen jaren van invloed geweest op de cultuursector. Het betreft hier ontwikkelingen op sociaal-cultureel, economisch en politiek-bestuurlijk vlak.

Een eerste ontwikkeling betreft de in paragraaf 2.3 genoemde veranderingen in de smaak- en cultuurparticipatiepatronen, oftewel de vraag van de burgers naar cultuur is veranderd. Een tweede ontwikkeling betreft de verbinding tussen economie en cultuur. Cultuur wordt in toenemende mate als een bron van economische dynamiek gezien en beleidsmakers zijn geïnteresseerd geraakt in de stimulering van wat gaandeweg de 'creatieve economie' is gaan heten.

Een derde ontwikkeling is de veranderde visie op governance en op de rol en organisatie van de overheid. Er is de afgelopen decennia ingezet op een hervorming van zowel de overheid zelf als van de sturingsrelaties die zij met de samenleving onderhoudt. De overheid trad op tal van terreinen terug, introduceerde marktwerking, ook in de culturele sector. Tegelijkertijd trok zij de regie naar zich toe, door met aanvullende criteria meer invloed uit te oefenen op de beoordeling van subsidieaanvragen, door de cultuuradvisering te reorganiseren en meer eisen te stellen aan de professionaliteit van het bestuur van culturele instellingen. Al deze veranderingen zijn gepaard gegaan met toegenomen prestatie- en verantwoordings-eisen en aandacht voor de meetbaarheid van effecten en waarde.

2.5 Overheid en cultuur in historisch perspectief

De overheid speelt vanaf het begin van onze parlementaire democratie een rol op het gebied van kunst en cultuur. Deze rol verschuift in de loop van de tijd en is onderhevig aan discussie. Een bekend citaat van Thorbecke uit de 19e eeuw illustreert deze discussie. Hij benadrukt de noodzaak voor terughoudendheid van de rol van de overheid: *"Ik zal niet zeggen, dat ik er geen belang in stel: een groot deel van mijn leven was daaraan gewijd. Maar het is geene zaak van de regering. De regering is geen oordeelaar van wetenschap en kunst."*³.

Thorbecke vond dat de staat kunst niet moest ondersteunen met geld. In zijn optiek leidde het verstrekken van subsidies zelden tot een goede ontwikkeling van kunst. De staat heeft namelijk niet de expertise in huis om dit te beoordelen en dit zou leiden tot de aantasting van autonomie van de kunst.

³ Handelingen Tweede Kamer 1862-1863, 22 september 1862:36.

Van den Broek (2012) beschrijft de ontwikkeling in de tijd van de rol van de overheid op het terrein van cultuur en onderscheidt de rollen van zedenmeester, opvoeder, aanjager en beoordelaar. In de Bataafse Republiek en 19e eeuw werden vrijheden voor het culturele leven erkend en verruimd (o.a. drukpers, vereniging en vergadering). Eind negentiende eeuw ontstond met de verzuiling minder vrijheid. In die periode kwam op het terrein van cultuur de rol van zedenmeester sterker naar voren. Van den Broek noemt hier de reactie op "het gepercipieerde verval der zeden" door "destijds nieuwe media (radio, film en later ook televisie) en nieuwe muziek- en dansvormen (jazz resp. charleston)". Het leidde zelfs tot Staats- en Regeringscommissies voor wat het 'bioscoopvraagstuk' en het 'dansvraagstuk' heette. Met censuur en de sturing vanuit de zuilen werd de rol van zedenmeester en publieke opvoeding ingevuld.

De rol van zedenmeester en publieke opvoeder wordt door de overheid nauwelijks meer vormgegeven. De overheid probeert zich volgens Van den Broek te beperken tot de rol van aanjager en de rol van beoordelaar buiten zichzelf te leggen. Met de modernisering van de grondwet in 1983 is deze rol opgenomen in het derde lid van artikel 22: *'Zij [de overheid, red.] schept voorwaarden voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en voor vrijetijdsbesteding'*. In de Wet op het Specifiek Cultuurbeleid uit 1993 staat: *'Onze minister is belast met het scheppen van voorwaarden voor het in stand houden, ontwikkelen, sociaal en geografisch spreiden of anderszins verbreiden van cultuuruitingen, hij laat zich daarbij leiden door overwegingen van kwaliteit en verscheidenheid'*. Ook hier wordt gesproken over het scheppen van voorwaarden maar worden ook de normatieve noties van kwaliteit en verscheidenheid genoemd.

2.6 De huidige rol van de overheid en de landelijke culturele infrastructuur

In het huidige politieke bestel is de minister van OCW belast met het cultuurbeleid. De verantwoordelijkheden zijn neergelegd in de eerdergenoemde Wet op het Specifiek Cultuurbeleid, maar ook in bijvoorbeeld de Erfgoedwet. OCW staat daarnaast ook aan de lat voor het Internationaal cultuurbeleid (samen met Buitenlandse Zaken) en voor de landelijke visie en regie.

De minister bekostigt de basisinfrastructuur, cultuur en subsidiëring van specifieke (wettelijke) programma's en regelingen op de terreinen erfgoed, kunsten, letteren en bibliotheken. Verder stimuleert zij het versterken van de cultuursector door programma's als cultuureducatie, leesbevordering, ondernemerschap, historisch-democratisch bewustzijn en internationaal cultuurbeleid. Tot slot heeft zij een regisserende rol bij de uitvoering van het toezicht op het behoud en beheer van het erfgoed en digitale archieven.

De culturele instellingen en cultuurfondsen die subsidie van het Rijk krijgen, vormen samen de landelijke basisinfrastructuur. Het inhoudelijk beoordelen van subsidieaanvragen wordt voor de culturele basisinfrastructuur (BIS) overgelaten aan de Raad voor Cultuur. Er zijn zes cultuurfondsen⁴ die via hun commissies aanvragen beoordelen en zich laten adviseren door expertise uit het veld. Op deze manier tracht de overheid niet zelf te bepalen wat er aan cultuur gesubsidieerd wordt. Er zijn echter ook gezelschappen, instellingen, producties en ensembles die rechtstreeks door de overheid worden gesubsidieerd, zoals de Rijksmusea en enkele orkesten.

2.7 Cultuurbeleid

Door alle drie de bestuurslagen wordt uitvoering gegeven aan het regeringsbeleid. In het Regeerakkoord van het kabinet Rutte-III is veel aandacht besteed aan de waarde van cultuur voor onze identiteit en geschiedenis. Historie en waarden zijn hierin genoemd als ankers van de Nederlandse identiteit in tijden van globalisering en onzekerheid; het leren van het Wilhelmus op de basisschool en het uitreiken van de opgestelde canon aan jongeren van 18 jaar als meest illustratieve concrete uitwerking (Regering, 2017).

⁴ Fonds Podiumkunsten, Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, Mondriaanfonds, Nederlands Filmfonds, Nederlands Letterenfonds en Fonds voor Cultuurparticipatie

Tevens staat in het Regeerakkoord dat het belangrijk is dat het kunst- en cultuuraanbod voor iedereen bereikbaar is, zowel in de Randstad als de Regio. Dit alles is verder uitgewerkt in de cultuurbrief 2018 “Cultuur in een open samenleving” (OCW, 2018) en in de Uitgangspunten Cultuurbeleid 2021-2024 (OCW, 2019). Hierin staat dat het aanbod van het Rijk een goede afspiegeling moet zijn van verschillende voorkeuren in samenleving en culturele veld. De uitgangspunten van het beleid zijn: verbreding van het publiek en vernieuwing van genres, een sterke culturele sector met eerlijke beloning en cultuur van en voor iedereen en cultuur is grenzeloos – internationaal en samen met gemeenten en provincies.

Naast de verantwoordelijkheden van het rijk, hebben ook de decentrale overheden een eigen verantwoordelijkheid binnen het cultuurdomein. De provincies zijn verantwoordelijk voor bovengemeentelijke coördinatie op regionaal niveau en de financiering van provinciale collecties. In sommige gevallen ondersteunen provincies ook het cultuuraanbod. De gemeenten zijn op hun beurt weer verantwoordelijk voor het lokale cultuurbeleid, de voorzieningen van cultuureducatie en amateurkunst en de financiering van het beheer van gemeentelijke collecties. Zij subsidiëren lokaal aanbod, podia, bibliotheken, muziekscholen en financieren van het beheer van gemeentelijke musea. Op provinciaal en gemeentelijk niveau wordt gestreefd naar aansluiting op de identiteit van de betreffende provincie en de gemeenten.

2.8 Draagvlak voor het cultuurbeleid

In 't Veld (2010) constateert dat velen de afgelopen decennia beschrijven als een periode gekenmerkt door het verdwijnen van ideologieën: een afname van coherente waardepatronen waar mensen naar handelen en die hen bindt aan een politieke partij. Politieke partijen zijn daardoor ook veranderd van partijen met een duidelijke ideologie waarmee zij stemmers werven, naar partijen die veel meer hun verkiezingsprogramma afstemmen op de actuele wensen van kiezers om zo stemmen te werven. Deze beweging is ook van invloed op het draagvlak voor cultuur.

Bij burgers staat het cultuurbeleid al jaren in de top drie van beleidsterreinen waar volgens hen minder geld naartoe kan (Sociaal Cultureel Planbureau [SCP], 2021). De politieke opvattingen over het cultuurbeleid zijn meer gaan divergeren, met als gevolg dat de overheidsbudgetten voor cultuur schommelingen zijn gaan vertonen.

Het denken over cultuur heeft zich verder ontwikkeld. Voorstanders van een ‘rijk’ cultuurbeleid benadrukken de ‘waarde’ van cultuur voor de samenleving, terwijl tegenstanders betogen dat daar niet automatisch steun van de overheid op hoeft te volgen. Daarnaast hebben de bezuinigingen niet alleen de aandacht gevestigd op de omvang van cultuursubsidies, maar ook op alternatieve bronnen van financiering en steun voor de gesubsidieerde culturele sector.

3 Cultuur, jongeren en corona

Dit hoofdstuk gaat nader in op de assen van de driehoek cultuur, jongeren en Corona. Het beschrijft het verband tussen telkens twee hoekpunten en de specifieke rol van de overheid op deze relatie.

3.1 De relatie tussen cultuur en jongeren

Cultuur kan voor jongeren een belangrijke rol spelen bij de (identiteits)ontwikkeling van jongeren. Cultuur draagt bij aan zelfexpressie, zelfontdekking, zelfreflectie en vergroten van hun draagkracht. Daarnaast zorgt cultuur voor verbinding: jongeren komen elkaar tegen op festivals, popconcerten en digitale fora.

Jongeren organiseren zich vaker informeel, in tijdelijke projecten en houden van 'festivalachtige settings'. Trendonderzoek in Nederland laat zien dat het *aantal* culturele activiteiten van met name jongeren is toegenomen (Eijck, 2014). Deze cultuurconsumptie wordt gekenmerkt door een hoger tempo, meer verschillende activiteiten en, gezien de interesse van jongeren, een relatief groter aandeel van populaire cultuur.

Er is sprake van een sterke Do It Yourself (DIY)-mentaliteit en men gebruikt internet als een belangrijk medium om kennis op te doen. Internet en sociale media nemen een groot deel van hun vrije tijd in beslag: 95% van de jongeren zit dagelijks op internet, 94% van de jongeren gebruikt sociale media.

Jongeren laten zich niet voorschrijven wat wel en niet zou moeten of mogen in cultureel opzicht. Jongeren maken eigen keuzes over wat men denkt te kunnen gebruiken om in de eigen sociaal-culturele behoeften te voorzien. Interesse in bepaalde kunstvormen hangt vooral samen met levensfase en de interesses van leden uit iemands sociale netwerk (van den Broek, 2013).

De rol van de overheid bij jongeren en cultuur

Jongeren worden (met uitzondering van in het onderwijs en de jeugdzorg) in het overheidsbeleid niet als een aparte doelgroep gezien. Wel is er aandacht voor cultuuruitingen die vooral aansluiten bij jongeren. OCW geeft in het cultuurbeleid 2021-2024 aan om samen met de andere overheden in de basisinfrastructuur ruimte te bieden aan meer genres en nieuwe spelers om het draagvlak voor cultuur te vergroten. Hierbij worden vernieuwende genres zoals urban arts, beeldende kunst (vanuit graffiti), dans (vanuit hiphop en streetdance), literatuur (vanuit 'spoken word'), muziek, theater en sport (skating, BMX, free running) genoemd. Dit zijn met name cultuuruitingen voor jongeren. Verder wordt ruimte gemaakt voor festivals en ontwikkelplekken in alle disciplines en sectoren.

3.2 De relatie tussen jongeren en corona

Voor jongeren hebben de overheidsmaatregelen in het kader van corona veel impact gehad. Niet vanwege risico's op ziekte COVID-19 maar omdat ze een belangrijke rol spelen in de verspreiding van het coronavirus. Veel maatregelen waren erop gericht om deze besmettingen te beperken. Lang konden zij hun vrienden niet zien en door het ontbreken van school, sport, festivals en elkaar ontmoeten lag het sociale leven stil. Dit had grote gevolgen voor hun mentale welbevinden.

Met het verder openen van de maatschappij, zette ook de verbetering in het welzijn door. Jongeren rapporteerden minder gevoelens van eenzaamheid en een toename in psychische gezondheid. Ook zijn er jongeren die benoemen dat dit alles hen iets positiefs heeft gebracht. Zo was er meer ruimte om te doen wat ze zelf wilden en konden sommigen meer creatief bezig zijn met bijvoorbeeld schrijven en piano spelen.⁵

Jongeren geven in een onderzoek aan dat zij niet verwachten dat er blijvend effect is van corona. Uit de resultaten blijkt dat de pandemie geen effect heeft op het toekomstbeeld van de jongeren. Ze benoemen

⁵ [De impact van corona op jongeren - Universiteit van Amsterdam \(uva.nl\)](https://www.uva.nl/en/research/impact-corona-on-youth)

voornamelijk de gevolgen voor de korte termijn en de maatschappij van de toekomst. Het idee dat corona tijdelijk is en hun veerkrachtige instelling, worden genoemd als verklarende factoren voor het uitblijven van een effect op het toekomstbeeld (Henkens, Juul et al, 2020).

Er worden twee belangrijke verwachtingen geschetst voor de toekomst: een toename aan gewicht bij kinderen en jongeren en de ongelijkheid tussen kinderen en jongeren neemt toe, met grote gevolgen voor de kwetsbare groepen. Deze ongelijkheid komt voornamelijk doordat kwetsbare groepen meer negatieve gevolgen van de coronacrisis ervaren door een daling in inkomen, beperktere toegang tot onderwijs, minder hulp van ouders bij thuisonderwijs en vaker afgelaste behandelingen. Deze gevolgen kunnen weer leiden tot leerachterstanden, slechtere mentale gezondheid en gewichtstoename (Iresearch, 2020).

De regering heeft op 5 juli 2021 een brief aan de Kamer aangeboden met als titel "Herstel en Perspectief voor de Jeugd" (Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport [VWS], 2021). De brief beschrijft alle huidige acties en het lopende beleid, maar benoemt geen concrete maatregelen voor de langere termijn. Dit wordt aan het nieuwe kabinet overgelaten.

3.3 De relatie tussen cultuur en corona

De coronacrisis heeft veel impact (gehad) op de cultuursector en de cultuurmogelijkheden van burgers. Een van de eerste stappen die de overheid na het begin van de crisis ondernam, was het sluiten van de cultuursector. Collectieve cultuurbeoefening werd gestopt toen het aantal besmettingen snel opliep. Individuele cultuurbeoefening zoals thuis piano spelen kon doorgang blijven vinden.

Het sluiten van cultuurlocaties en producties had (en heeft) grote impact op de (kleinere) cultuurmakers en medewerkers: zij hadden opeens geen werk en daardoor geen inkomsten meer. Hun inkomen is al relatief laag en het percentage ZZP'ers is hoog. Het beeld is dat cultuurmakers en medewerkers op vrij grote schaal andere betrekkingen hebben moeten zoeken om toch verzekerd te zijn van een inkomen. De Tijdelijke Overbruggingsregeling Zelfstandig Ondernemers (TOZO) leverde slechts een beperkte bijdrage. Het gevolg van de coronacrisis is dus tweeledig: de cultuursector kwam tot stilstand en cultuurmakers en medewerkers moesten op zoek naar werk in andere sectoren. Verder hebben veel mensen hun vrijwilligerswerk in de cultuursector moeten opgeven, wat impact heeft gehad op het welzijn van deze mensen.

Volgens de eerste ramingen loopt de culturele en creatieve sector in 2020 tegen de 3 miljard euro aan publieksinkomsten mis en de evenementenbranche 3,5 miljard euro. De overheid probeert via steunmaatregelen en generieke maatregelen de gevolgen voor de culturele sector te beperken. Het redden en in stand houden van met name grote (rijks)musea, podia, theater en orkesten leek hierin de eerste prioriteit van de overheid. Ook private fondsen dragen bij door het lanceren van het Kickstart Cultuurfonds⁶ om theaters, concertzalen, musea en theaterproducenten te helpen zich aan te passen aan de anderhalvemetersamenleving. Het Kickstart Cultuurfonds is specifiek bedoeld voor organisaties die geen gebruik kunnen maken van de steunmaatregelen van de overheid. De overheid stelde tevens financiële middelen beschikbaar om cultuur te maken uit oogpunt van welzijn. De beoogde cultuurparticipatie kwam tot stand middels zowel landelijke als lokale initiatieven, vaak met ondersteuning van een subsidieregeling.

De crisis heeft op cultuurgebied naast schade ook (tijdelijk) vernieuwing gebracht. Tijdens en volgend op de lockdown groeide het digitale cultuuraanbod, met live streaming van concerten en repetities, podcasts en virtuele museumtours. De al ingezette digitale ontwikkeling is door corona aanzienlijk versneld. Er ontstonden digitale programma's bijvoorbeeld, maar ook slim ruimtegebruik. Met een programma van innovatielabs wil minister Van Engelshoven de culturele en creatieve sector verder aanmoedigen om deze beweging door te zetten.

⁶ <https://kickstartcultuurfonds.nl/>

3.4 Scenario's voor de cultuursector na corona

In het najaar van 2021 werd de anderhalvemetersamenleving steeds meer opgeheven, om aan het eind van het jaar weer terug te keren. SCP (2020) heeft in een beleidssignalement maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen, een scenario geschetst over de cultuursector na corona in 2022. Het toekomstbeeld vertrekt vanuit de gedachte dat het leven halverwege 2021 weer terugkeert naar wat gedurende enige tijd het 'oude normaal' was gaan heten (het culturele leven na corona). In deze paragraaf wordt nader ingegaan op de relevante informatie uit het signalement voor dit onderzoek.

Culturele leven na corona

Verscheidene factoren bepalen de impact op het culturele leven na corona. De culturele onthouding kan leiden tot minder interesse, anderzijds kan het gemis juist leiden tot herwaardering. Voor erfgoed lijkt het gezien de tijdens die crisis oplopende debatten en emoties over slavernij en racisme als twistpunten en met zwarte piet (immaterieel erfgoed) en standbeelden (materieel erfgoed) als inzet onwaarschijnlijk dat er een dalende interesse zal zijn in erfgoed.

Cultuurbezoek is zonder twijfel de vorm van culturele betrokkenheid waarbij de consequenties substantieel zullen zijn. Of na het loslaten van de restricties in 2021 het cultuurbezoek in 2022 zal zijn teruggekeerd naar het 'oude normaal' hangt volgens SCP af van zowel de vraag naar de 'live experience' als het aanbod van die ervaring. De gewenning aan culturele thuisconsumptie in de vorm van streaming van voorstellingen op podia en van virtuele rondleidingen door musea kan leiden tot vraagtuitval. De angst voor de gezondheid van met name oudere cultuurbezoekers kan remmend werken.

De ontwikkelingen van de aanbodkant hebben mogelijk meer impact op het culturele leven. De overlevingskansen van de infrastructuur van met name de podiumkunst staan onder druk, en in mindere mate ook die van musea. Theaters, poppodia, festivals, muziekcafés en de achterliggende evenementenindustrie hebben gedurende lange tijd uitgaven maar geen of veel minder inkomsten gehad.

De zorg bestaat dat een deel van het culturele aanbod failliet zal gaan en/of door risicomijdende programmering zal verschrompelen. Naarmate er meer spelers en speelplekken wegvallen, verminderen voor het publiek ook de mogelijkheden om voorstellingen te bezoeken. In hoeverre dat zal gebeuren is niet goed te voorzien, net zomin als in hoeverre er sprake zal zijn van het doorstarten van bestaande evenementen en podia of van het opstarten van nieuwe initiatieven alwaar podiumkunsten te bezoeken zullen zijn.

Onduidelijk is ook in hoeverre het toegenomen digitale aanbod zal blijven bestaan en in hoeverre het een vervanger of concurrent zal blijken te zijn van de 'live' ervaring bij podia en in musea. De eerdere ervaring van de toenemende (digitale) mogelijkheden om thuis films te kijken laat zien dat dit niet hoeft te leiden tot een afname in bezoekersaantallen. Van cultuurbeoefenaars wordt niet verwacht dat de liefde voor gezamenlijke cultuurbeoefening blijvend verloren zal zijn. Mogelijk zal tijdelijk een tekort aan docenten, regisseurs en dirigenten ontstaan waarvoor de TOZO onvoldoende toereikend was.

Veel mensen dragen met vrijwilligerswerk of donaties bij aan het culturele leven. Er zijn weinig vraagtekens over de motivatie van vrijwilligers om na corona weer aan de gang te gaan. De vraag is eerder of de culturele infrastructuur die zij steunden nog bestaat. Anderzijds is het niet ondenkbaar dat de podia, festivals, musea en verenigingen die corona wel overleven, vanwege de geleden financiële coronaschade (nog) sterker op vrijwillige inzet komen te steunen dan voorheen. Ook bij eventuele nieuwe culturele initiatieven zou de vraag naar vrijwillige inzet groot kunnen zijn.

4 Bespiegelingen

Uit de interviews en literatuur kwamen enkele verwonderpunten naar voren. In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op deze verwonderpunten en wordt een verbinding gemaakt met de theorie en de interviews.

4.1 Waarom heeft de overheid een rol in cultuur?

De discussie over de waarde en doelstellingen van cultuur en de legitimatie van subsidiëren van een deel van cultuur is een regelmatig terugkerend thema. Deze discussie wordt sterker naarmate het draagvlak voor het cultuurbeleid afneemt (paragraaf 2.8) en de druk van prestatie- en verantwoordingseisen toeneemt (paragraaf 2.4).

De vraag is waarom en wanneer de overheid een rol heeft bij bepaalde delen van cultuur. Dit lijkt niet zo vanzelfsprekend, in tegenstelling tot andere beleidsterreinen, zoals gezondheidszorg en justitie, waar de overheid een sterke rol naar de hele sector vervult. Kijkende naar het beleid van het huidige kabinet en de verkiezingsprogramma's van de politieke partijen op het gebied van cultuur, dan ontbreekt een samenhangende visie op dit beleidsterrein en lijkt de gekozen lijn sterk ingegeven door de actuele maatschappelijke discussies over Nederlandse identiteit en waarden.

Is er een doel wat een overheidsrol rechtvaardigt?

Cultuur is een breed begrip en bestaat, zoals in paragraaf 2.1 en 2.2 aangegeven, uit verschillende cultuuruitingen en sectoren. De waarde van cultuur is mede hierdoor moeilijk uit te leggen en multi-interpretabel. Partijen geven er, afhankelijk van de situatie, verschillende betekenissen en doelen aan. Hierbij gaat het vaak over de effecten van cultuur die een relatie hebben met andere beleidsterreinen.

De Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR) heeft in het rapport "Cultuur herwaarderen", drie perspectieven op cultuur en cultuurbeleid met bijbehorende doelstellingen van de overheid besproken (Schrijvers et al, 2015). Het gaat om het artistieke, sociale en economische perspectief.

Bij het artistieke perspectief gaat het om verbeelden waarbij het denken in termen van doelen of nut omstreden is. Bij het sociale perspectief gaat het om collectieve verbanden te smeden en bijdragen aan de vorming van een nationale identiteit. Ook is cultuur verbonden aan meer specifieke sociale doelstellingen zoals gezondheid, criminaliteitsbestrijding en onderwijsprestaties. Hierbij zijn instituties betrokken die zich bezighouden met het verspreiden van cultuur. Beleidsinspanningen zijn gericht op het op zoveel mogelijk manieren toegankelijk maken van cultuuruitingen.

Bij het economische perspectief ligt het accent op ondernemerschap en het realiseren van eigen inkomsten, vooral op de economische externe effecten die met cultuur te realiseren zijn. Zo kan erfgoed, in de vorm van een mooi stadsgezicht, positieve externe effecten genereren door toeristen aan te trekken. Met deze 'economisering' van het cultuurbeleid zijn ook nieuwe, economische doelen in beeld gekomen, waarvan economische ontwikkeling de belangrijkste is.

Tijdens het onderzoek werd duidelijk dat de overheid en de partijen die betrokken zijn bij cultuur (kunst en erfgoed) alle drie de bovengenoemde perspectieven als belangrijke effecten van cultuur zien. Ook in het laatste rapport van de RvC "Onderweg naar Overmorgen" uit 2020 wordt de impact van corona op bovenstaande perspectieven opgesomd.

De vraag is of de *effecten* van cultuur voldoende legitimiteit voor de huidige overheidsrol biedt. Een cafetaria kan bijvoorbeeld in de wijk vanuit een sociaal en economisch perspectief ook leiden tot gunstige effecten voor de bewoners in een wijk en de aantrekkelijkheid van de wijk.

Vooral de economische effecten van cultuur worden een steeds belangrijker perspectief. Dit lijkt strijdig te zijn met de belangrijkste overheidsdoelstelling: toegankelijk en betaalbaar voor iedereen. Deze strijdigheid komt niet terug in discussies binnen de overheid en het culturele veld.

Wanneer zou er een noodzaak zijn voor overheidsingrijpen?

Volgens Bovens, 't Hart en van Twist (2017) zijn er twee redenen voor overheidsingrijpen: geweldsmonopolie en marktimperfecties. In paragraaf 2.5 staan een aantal voorbeelden van geweldsmonopolie bij cultuur zoals die vroeger plaatsvonden. Marktimperfecties onderscheiden ze verder in: preventie van monopolie en kartels, productie van publieke goederen, regulering van externe effecten, omgaan met bemoeigoederen en compenseren van verdelingseffecten.

Productie van publieke goederen, bemoeigoederen en compenseren van verdelingseffecten worden door de auteurs expliciet als redenen voor overheidsingrijpen bij cultuur genoemd. Bij productie van publieke goederen gaat het om cultureel erfgoed in de openbare ruimte en standbeelden. Bij bemoeigoederen is het argument dat bepaalde cultuuruitingen, zoals ballet en bibliotheek, in de markt anders niet of te duur tot stand komen. Bij het compenseren van verdelingseffecten gaat het om het toegankelijk en betaalbaar maken van cultuur voor iedereen in de samenleving.

5.1.2a (2013) beschrijft in zijn boek "De fatale staat" hoe de overheid een steeds grotere rol op meer terreinen is gaan spelen, en daarmee de facto voorschrijft wat het goede leven is. Ook bij cultuur bestaat dit risico. Vanuit zijn gedachtengoed kun je de rol van de overheid beperken tot een voorwaardenscheppende rol voor cultuur. Dan gaat het vooral om de vrijheid van meningsuiting, als belangrijke randvoorwaarde voor de samenleving om cultuur te kunnen maken in al haar creativiteit en diversiteit. De stap naar een overheidsrol vanuit de argumentatie van bemoeigoederen gaat weer een stap verder.

De vraag is wie bepaalt welke cultuuruitingen behoren tot bemoeigoederen die anders niet of te duur tot stand komen? En zou de status van de huidige bemoeigoederen niet regelmatig herijkt moeten worden of het nog steeds niet in de markt tot stand kan komen en of er überhaupt voor een brede afspiegeling van de samenleving voldoende behoefte aan is? Een deel van de bemoeigoederen wordt bezocht door met name hoogopgeleiden waarbij je je kunt afvragen of zij niet een grotere bijdrage zouden moeten en kunnen leveren om deze cultuuruitingen in stand te houden?

Verder is het de vraag of overheidsingrijpen bij het toegankelijk en betaalbaar maken van cultuur voor iedereen in de samenleving niet steeds minder verenigbaar is met het economische doel wat steeds meer wordt nagestreefd. Vanuit een economisch doel zijn de kaartjes voor een balletvoorstelling in Amsterdam namelijk duur en draagt de met name hoogopgeleide bezoeker bij aan het inkomen van de horeca door voorafgaand of na de voorstelling een hapje en een drankje in de stad te nemen. Toegankelijk voor iedereen zou misschien wel kunnen betekenen dat de voorstelling digitaal live beschikbaar wordt gesteld aan iedereen in Nederland, wat echter ten koste gaat van het economische belang van een stad.

Conclusie

Het is onvoldoende verdedigbaar waarom de overheid een rol heeft bij bepaalde cultuur en dan met name bij kunst. En waarom de toebedeelde rol van de overheid dan niet zou gelden voor niet - gesubsidieerde cultuur. Een meer integrale visie ontbreekt en het beeld blijft dat de overheid in haar cultuurbeleid vooral bezig is met doelstellingen die leiden tot "verkoopbare" effecten zoals sociale en economische effecten die voor de legitimiteit van de rol van de overheid zorgen. Door verbreding naar meer cultuuruitingen en een bredere doelgroep, lijkt de overheid te hopen op voldoende draagvlak voor gesubsidieerde cultuur en de rol van de overheid.

Het handelen naar "verkoopbare" effecten en het toevoegen van meer cultuuruitingen als oplossing van het draagvlakissue maakt dat de belangrijke meer fundamentele vraag over herijking van het cultuurstelsel en de rol van de overheid niet wordt gesteld.

4.2 Beïnvloedt de overheid (nog steeds) de “kwaliteit” van cultuur?

De stelling van Thorbecke was duidelijk, de regering moet niet oordelen, maar alleen voorwaarden scheppen (paragraaf 2.5). Wordt met het huidige cultuurbeleid recht gedaan aan het niet (be)oordelen van de kwaliteit van cultuur?

Via het huidige subsidiestelsel heeft de overheid indirect invloed op het aanbod en de kwaliteit van cultuur (met name voor het onderdeel kunst). De RvC en cultuurfondsen spelen hier met het inhoudelijke kwaliteitsoordeel een belangrijke rol in. Verder is het de vraag of de beoordeling van kwaliteit echt door het eigen culturele veld wordt geveld zonder dat belangen vanuit andere perspectieven hierbij een rol spelen. Met het sturen via cultuursubsidies schrijft de overheid de facto voor wat het ‘goede leven is’: de opera is het goede leven, de musical is een slap aftreksel.

In de verschillende gesprekken kwam ook de vraag aan de orde waarom de overheid zich met jongerencultuur zou moeten bemoeien. Kunnen jongeren dat niet veel beter zelf? En zou het juist niet beklemmend werken en innovatie en autonomie in de weg staan als de overheid zich met bijvoorbeeld straatcultuur gaat bemoeien?

De vraag is of het huidige subsidiestelsel bijdraagt aan de kwaliteit van het aanbod. Zo lijkt het goed kunnen schrijven van subsidieaanvragen, sterk ondersteund door de vele adviesbureaus, belangrijker te zijn geworden om kans te maken op subsidie dan de feitelijke kwaliteit van het aanbod. Dit effect zal belangrijker worden als het aantal gesubsidieerde cultuuruitingen zoals urban arts toeneemt en de hoogte van de subsidie daarin onvoldoende meebeweegt. De taart moet dan immers over meer stromingen verdeeld worden.

Het subsidiestelsel leidt tot een bepaalde afhankelijkheid van kunstenaars en instellingen (OCW, 1999). Dit kan ten koste gaan van hun relatie met het publiek en hun eigen artistieke invulling. Hierbij speelt het kwaliteitsbegrip van de beoordeling van subsidieaanvragen mee. Kwaliteit wordt steeds vaker benoemd in termen van ‘vernieuwing’, ‘originaliteit’ en ‘oorspronkelijkheid’. Het vernieuwende aanbod is echter alleen toegankelijk voor een ingevoerd publiek, terwijl het bredere publiek zich bovendien steeds minder laat leiden door het oordeel van experts.

Conclusie

De wijze waarop het huidige subsidiestelsel is ingericht staat te veel op gespannen voet met het idee dat de overheid slechts voorwaardenscheppend en niet oordelend of beïnvloedend optreedt. Deze invloed neemt met het uitbreiden van de cultuuruitingen, van met name uitingen die jongeren gebruiken, ook steeds meer toe. Deze invloed is vanuit politiek en maatschappelijk perspectief gezien onwenselijk. Het is belangrijk dat de overheid inzet op instrumenten waarbij slechts sprake is van een voorwaardenscheppende rol van de overheid.

4.3 Is subsidie het enige sturingsinstrument in de cultuursector?

Het dominante sturingsinstrument van de overheid in het cultuurdomein is subsidie. Deze is zo dominant dat een aantal gesprekspartners op de vragen naar het waarom van het instrument en of andere sturingsinstrumenten mogelijk zijn, aangaven hier eigenlijk nog niet eerder over nagedacht te hebben. Daarnaast stuurt de overheid feitelijk, door middel van het verstrekken van subsidies, alleen op het gesubsidieerde deel van de cultuursector. Het niet-gesubsidieerde deel valt automatisch buiten het bereik van sturing.

In 't Veld (2010) maakt onderscheid tussen verticale en horizontale sturing. In 't Veld concludeert dat verticale en horizontale sturing verschillende achterliggende waardepatronen bevatten die met elkaar op gespannen voet staan. Zo is verticale sturing gericht op beheersbaarheid, regels stellen en rekenschap geven, terwijl horizontale sturing gericht is op betrokkenheid, draagvlak en ruimte geven. De huidige sturing van de overheid op de cultuursector is in deze typering verticaal, van horizontale sturing zijn in het huidige beleid weinig aanknopingspunten te vinden.

De vraag is of de overheid via subsidies een toegevoegde rol speelt op alle culturele uitingen in het cultuurveld. Adams en **5.1.2e** (2012) geven aan dat het aanbod van zowel gesubsidieerde als niet-gesubsidieerde cultuur zich op verschillende manieren heeft verbreed. Er is sprake van groei in kwantiteit, van inhoudelijke verbreding en verfijning binnen disciplines, en van toegenomen diversiteit door de opkomst van nieuwe cultuurvormen. Verschillende trends dragen hieraan bij.

Volgens de auteurs komen binnen bestaande disciplines steeds nieuwe generaties kunstenaars op. Deze blijken een aanvulling in plaats van een vervanging van het bestaande aanbod te zijn. Er doen nieuwe kunstvormen hun intrede, van fotografie tot strips, videokunst en performances. Deze wordt sterk aangejaagd door technologische ontwikkelingen en de relatief lage prijs van nieuwe materialen. Door een veranderende smaak van het publiek vervagen verder de grenzen tussen 'hoge' kunsten en 'lage' cultuur. Nieuwe en voorheen meer populaire cultuurvormen, zoals popmuziek, musical, circus en design krijgen meer erkenning. Ten derde maken technologische ontwikkelingen de productie, verspreiding en consumptie aanzienlijk laagdrempeliger. Ook buiten de door de overheid gesubsidieerde voorzieningen ontstaan gunstige condities voor het scheppen en distribueren van cultuur.

Bovenstaande ontwikkeling zal waarschijnlijk nog meer toenemen bij de jongeren door de in paragraaf 3.1 toegelichte Do It Yourself (DIY)-mentaliteit waar bijvoorbeeld filmpjes maken, het aan elkaar leren van breakdance moves, eigen kleding maken, spoken word en rap, cultuuruitingen zijn die weinig investeringen vragen. Er komen hierdoor steeds meer cultuurmakers en de grens tussen cultuurmaker en cultuurgebruiker wordt steeds meer fluïde. Subsidie voor deze jonge cultuurmakers is dan niet het meest passende instrument. Crowdfunding of ondersteuning in de vorm van bijvoorbeeld het beschikbaar stellen van werkplaatsen of manieren om hun uitingen te tonen, kunnen dan geschikter zijn.

Naast subsidies is er ook impliciete subsidiëring op het terrein van cultuur. Zo geldt het lage btw-tarief voor musea ook voor de kermis, sportwedstrijden en dierentuinen, en is belastingaftrek mogelijk voor giften aan een Algemeen Nut Beogende Instelling die zich voor minstens 90% inzet op cultureel gebied, zoals muziek, musea, theatergroepen en monumentenzorg.

Naast lokale, provinciale en landelijke cultuurfondsen kent Nederland ook private fondsen. De meeste van deze fondsen richten zich op specifieke thema's. De financiële middelen van private fondsen zijn afkomstig uit donaties, legaten en loterijopbrengsten. Sommige fondsen voeren programma's uit die aansluiten bij beleidsdoelstellingen van de overheid. Zij ontvangen daar overheidsfinanciering voor.

De overheid kan op veel verschillende manieren sturen op de cultuursector. Cultuur komt zowel in de gemeenschap, markt als door overheidssturing tot stand. Meuleman (2019) spreekt in dit kader over metagovernance: het kiezen welke mix van de basis governance vormen (hiërarchische, netwerk- en markt-governance) wordt ingezet. Hiërarchische governance is de traditionele overheidsrol waarbij legitieme autoriteit wordt ingezet, regels worden gevolgd en er een afhankelijkheidsrelatie ten opzichte van de overheid is. Bij netwerk-governance gaat het om interafhankelijkheid en cocreatie en bij markt-governance hanteert het denken in de vorm van dienstverlening in plaats van autoriteitsdenken en het introduceren van bedrijfsmatig denken en privatiseringen. Wij herkennen in het klassieke cultuurbeleid met name de hiërarchische sturing, al zien we dat in deze tijd van corona de netwerkbenadering gezocht wordt bij het bespreken van de problemen in de culturele sector.

Conclusie

Subsidie is niet altijd de meest geschikte ondersteuning. Daarnaast is het onduidelijk waar met name bij kunst de scheidslijn ligt tussen gesubsidieerde cultuur en het niet-gesubsidieerde deel. Dit staat niet toegelicht in bijvoorbeeld beleidsstukken. Dit betekent ook dat de overheid met haar cultuurbeleid alleen stuurt op het gesubsidieerde deel en niet op het niet-gesubsidieerde deel. Er lijkt hiermee geen integrale visie van de overheid op cultuur te zijn en hiermee een visie op de mix van beleids- en sturingsinstrumenten die ingezet kunnen of moeten worden.

De reflex van de overheid gedurende de coronacrisis bevestigde dit beeld. De overheidssteun bestond met name uit het geven van extra subsidies. Deze subsidies zijn via de bestaande infrastructuur verdeeld. De vraag is of dit de cultuursector helpt om te vernieuwen en veranderingen door te voeren en hoe toekomstvast deze aanpak is. Het impliceert het vasthouden van het bestaande in plaats van deze crisis te gebruiken om te zoeken naar vernieuwing in de rol van de overheid, de governance en in het instrument subsidie. Op basis van de verkiezingsprogramma's zal daar in de komende kabinetsperiode naar verwachting ook geen grote verandering in komen.

4.4 Waarom worden jongeren zo weinig betrokken bij cultuurbeleid?

Zoals aangegeven in paragraaf 3.1 hebben jongeren een substantieel andere cultuurconsumptie en doen ze dit via andere kanalen dan de oudere generatie. De oudere generatie die een actieve rol speelt in de cultuursector bepaalt echter het cultuurbeleid wat ook geschikt moet zijn voor de jongeren. Deze kloof is niet bevorderlijk voor het vergroten van de participatie van jongeren aan cultuur. Dit leidt tot de verwondering dat de betrokkenheid van jongeren bij de totstandkoming van beleid zo beperkt is.

Uit de interviews komt naar voren dat de participatie van jongeren bij het bepalen van het cultuurbeleid voor hun eigen doelgroep minimaal is, zeker op landelijk niveau. Door de beleidsdoelstelling verbreden en vergroten participatie, het teruglopend bezoekersaantal van jongeren bij bepaald cultuuraanbod wordt er echter wel de noodzaak gevoeld om jongeren steeds meer te betrekken.

Er zijn veel onderzoeken gaande hoe de participatie van jongeren aan de huidige cultuur vergroot kan worden⁷. Bij veel van deze onderzoeken ligt de focus echter bij de jongeren als cultuurbezoekers en de vraag hoe zij bij het bestaande cultuuraanbod meer betrokken kunnen worden. Het gaat dan om cultuuraanbod waar zij minder gebruik van maken (o.a. "hoge" kunsten). Verder worden er bij de subsidieaanvragen eisen gesteld over verbreding naar andere doelgroepen waaronder jongeren, waarbij het startpunt het huidige cultuuraanbod en de huidige kanalen zijn. De vraag is of deze benadering echt leidt tot meer participatie van jongeren. Het aangrijpingspunt ligt namelijk niet bij de jongere en de wijze waarop zij gebruik willen maken van cultuur.

Conclusie

De kloof tussen cultuurgebruik van de oudere generatie en de jongere generatie is zodanig groot dat de huidige ingezette lijn, startend vanuit het cultuurgebruik van de oudere generatie, onvoldoende zal aansluiten bij de jongeren. Het verkleinen van de kloof vraagt om meer betrokkenheid van de jongeren bij cultuurbeleid. Insteek zou dan niet de vraag over meer participatie aan de met name "hoge kunst" van de oudere generatie moeten zijn. Dit is normatief en gaat voorbij aan het feit dat cultuur zich ontwikkelt en jongeren heel anders omgaan met cultuur. Dit zou dan ook het uitgangspunt voor participatie moeten zijn.

4.5 Beoogt het cultuurbeleid wel echte verbreding en vernieuwing?

In het cultuurdomein nemen zowel gesubsidieerde als niet gesubsidieerde cultuur toe. Het beleid bij gesubsidieerde cultuur gaat vooral over het toevoegen van nieuwe cultuuruitingen waaronder urban arts. Het subsidiestelsel blijft hetzelfde en er zijn extra eisen om onder andere zorg te dragen dat meer mensen gebruik maken van de bestaande gesubsidieerde cultuuruitingen. Dit draagt, gezien de ontwikkelingen, onvoldoende bij aan de benodigde herijking en vernieuwing.

De cultuursector ontwikkelt zich sterk en de culturele invulling van de burgers, het gedrag van de cultuurbezoekers en cultuurgebruikers (zie paragraaf 2.3) en het draagvlak veranderen. Ook is door corona de digitalisering verder toegenomen en zijn er mogelijkheden gecreëerd om meer mensen toegang te geven tot cultuur. Juist nu liggen er kansen om grotere, noodzakelijke veranderingen door te voeren.

⁷ Bijvoorbeeld: onderzoekslijn Immaterieel Erfgoed & Jongerenculturen van het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland

Er zijn echter geen aanwijzingen dat de noodzaak voor grote veranderingen door de betrokken partijen wordt gedeeld. Het subsidiestelsel en de betrokken partijen (vaak bezoekers/belanghebbenden van "hoge" kunsten) zijn hetzelfde en de focus ligt bij het zoveel mogelijk in stand houden van het bestaande. Dit werd door een deel van de geïnterviewden bevestigd.

Corona heeft deze meer fundamentele vraagstelling niet verder op gang gebracht. De Raad voor Cultuur heeft in het rapport "Naar een wendbare en weerbare culturele en creatieve sector" een aanbeveling gedaan om een alternatief/verbetering voor het huidige landelijke subsidiebestel te doordenken. Dit wil de RvC doen met de huidige partners. De lijn die RvC hierin lijkt te trekken is een optimalisatie van het bestaande bestel. Er lijkt ook geen politieke druk te zijn om het subsidiestelsel te hervormen, niet voor en niet door corona.

Corona heeft de cultuursector noodgedwongen in beweging gezet omdat het economische belang van de cultuursector door het wegvallen van de mogelijkheden voor met name cultuurbezoekers onder druk is komen te staan. Minister Van Engelshoven van OCW stelt € 5 miljoen beschikbaar voor drie innovatielabs voor de culturele en creatieve sector op het gebied van digitalisering, ruimtelijk ontwerp en productdifferentiatie. Uitgangspunt hierbij blijft het nadenken vanuit het bestaande en toewerken naar meer weerbaarheid.

Conclusie

Er is geen sprake van echte vernieuwing en verbreding welke aansluit bij de ontwikkelingen die gaande zijn. Dit zijn grotendeels ontwikkelingen die voor Corona al gaande waren. Corona heeft de digitalisering binnen cultuur wel verder versneld maar het gevoel van urgentie voor meer fundamentele veranderingen is niet toegenomen.

De vraag is waarom die urgentie niet gevoeld wordt, niet door de cultuursector en ook politiek-maatschappelijk niet. Vanuit de partijen die betrokken zijn bij het gesubsidieerde cultuurbeleid kunnen de negatieve consequenties voor henzelf groot zijn. De roep vanuit hen voor een fundamentele herijking zal niet snel komen. De politiek is dan ook aan zet om met een herijking en hiermee ook hun rol aan de slag te gaan.

De vraag is hoe een meer fundamentele aanpassing van het stelsel mogelijk is zodat deze ook beter aansluit bij de doelgroepen en maatschappelijke ontwikkelingen. Boonstra (2020) onderscheidt geplande verandering en verandering als samenspel. Bij de eerste gaat het om vooropgezette doelen die met een veranderstrategie gerealiseerd worden. Bij veranderen als samenspel gaat het om het formuleren van een gezamenlijke ambitie op basis van gedeelde waarden, waarbij alle betrokkenen de veranderaanpak vormgeven.

Deze aanpak sluit aan bij de waarden van horizontale sturing zoals in 't Veld (2010) die benoemt. Het is interessant om te bekijken of deze veranderaanpak helpend is bij een discussie over een meer fundamentele aanpassing van het stelsel. Het is hierbij belangrijk om onderscheid te maken tussen erfgoed (materieel en immaterieel) en kunst en aandacht te geven aan de diversiteit aan cultuuruitingen en betrokkenheid van de doelgroepen bij de gezamenlijke ambitie.

5 Spelen met cultuur

In de voorgaande hoofdstukken zijn de verwonderpunten vanuit de theorie en de interviews beschouwd. Naast dit theoretische deel is ook een bijeenkomst georganiseerd waarbij relevante stakeholders met elkaar in gesprek gingen. In dit hoofdstuk staan het doel, de opzet en de uitkomsten van deze bijeenkomst beschreven.

5.1 Aanleiding en theoretische onderbouwing van de bijeenkomst

De inspiratie voor het organiseren van een bijeenkomst ontstond tijdens het college van 5.1.2e. In zijn boek "Veranderen als samenspel", beschrijft Jaap hoe we door spelen en leren te combineren, het beste in staat zijn om de werkelijkheid te begrijpen en te hanteren. Speelsheid geeft ruimte om nieuwe ideeën te ontwikkelen en toe te passen. Wanneer spelers wisselende rollen kunnen innemen en competitie naar de achtergrond verdwijnt, ontstaat samenspel (Boonstra, 2018). De spelers geven dan gezamenlijk betekenis aan wat zij zien, betrekken elkaar en geven context voor de verandering. Hoewel zijn verandertheorie op organisaties geënt is, gaf het kansen om dit idee uit te werken voor de cultuursector. Het gebruik van speltheorie voor beleidsontwikkeling is niet nieuw. Het is terug te voeren op Plato's Laches en Symposium, maar het moderne fundament werd in 1944 gelegd door John van Neumann en Oskar Morgenstern. Een van de meest bekende voorbeelden van het gebruik van speltheorie bij beleidsontwikkeling is het zogeheten *prisoner's dilemma*, een simplistische weergave van de vaak veel complexere werkelijkheid waarin een individu een keuze moet maken die een suboptimale uitkomst kan hebben voor hemzelf, de ander of - in ingewikkeldere gevallen - anderen.

Het gebruik van dromen, zoals tijdens de bijeenkomst is gedaan, behoort ook tot de speltheorie, al is hierover aanzienlijk minder te vinden in de openbaar toegankelijke literatuur. Stolk en in 't Veen (2013) maakten er gebruik van bij toekomstverkenningen voor de gemeente Haarlemmermeer. De toekomst laat zich niet voorspellen. Wel kunnen er, door het gebruik van dromen over de toekomst en participatie van stakeholders, meerdere werkelijkheden (scenario's) in beeld worden gebracht. Gesprekken over elkaars toekomstbeelden is van belang om tot een goede afstemming en (beleids)afweging te komen. Via *backward mapping* kan vervolgens gekeken worden naar wat er gedaan moet worden om een wenselijke toekomst dichtbij te brengen. Door de verschillende soorten kennis van de stakeholders te verbinden en hen zelf oplossingen te laten bedenken, verdwijnen blinde vlekken en ontstaat integraliteit. Omdat een droom gebaseerd is op onzekerheden, kan er niet gekozen worden tussen de verschillende scenario's. Er dient een handelingsstrategie ontworpen te worden die voor alle scenario's tot een aanvaardbaar resultaat leidt (in 't Veld, 2010). Niet iedere uitkomst van het spel zal elk individu tevredenstellen. De kunst is om voorbij het eigen belang te denken om de droom werkelijkheid te laten worden.

Voor de bijeenkomst met de participanten uit de cultuursector dienden de verwonderpunten uit de interviews en literatuur als uitgangspunt. Er werden vier doelen gesteld die het spel hopelijk zou opleveren:

- het verkrijgen van een blik van verschillende spelers uit het veld in een unieke samenstelling;
- het verder verdiepen van de verwonderpunten ter inspiratie en ondersteuning van het formuleren van de beleidsstrategieën in ons onderzoeksrapport;
- het daadwerkelijk effect hebben met onze opdracht: ingevuld door de dialoog van meerwaarde te laten zijn voor alle deelnemers, ook voor de aanwezige jongeren;
- en ervaring op te doen met het spelen van een spel, als een andere manier om de toekomst te verkennen en met partijen in gesprek te komen.

Bij de uitwerking van de bijeenkomst is dankbaar gebruik gemaakt van de adviezen van decaan Roeland Stolk en de expertise van het LEF Future Center van Rijkswaterstaat, met veel ervaring bij het organiseren en faciliteren van experimentele bijeenkomsten. De bijeenkomst vond plaats op woensdag 15 september 2021 in Den Haag.

5.2 Opzet van het programma

Het verwonderpunt over de relatief beperkte betrokkenheid van jongeren bij het huidige cultuurbeleid was de aanleiding om jongeren in het programma centraal te stellen. Twee jongeren, Laura en Arwen, zijn gevraagd om hun droom te vertellen. Waar dromen zij van als zij kijken naar de toekomst voor cultuur voor en door jongeren in 2025? Welk cultureel aanbod zien zij voor zich? Welke mogelijkheden zouden zij zelf willen hebben op cultureel gebied en waar zouden zij zelf invloed op uit willen oefenen?

Het jaartal 2025 was bewust als richting voor de dromen gekozen. Op de eerste plaats is er de veronderstelling dat dan de pandemie, die nu nog veel beperkingen oplegt aan de culturele sector, voorbij is – er kan aldus gedroomd worden zonder de actuele beperkingen en belemmeringen. Daarnaast zijn de gevraagde jongeren ook in 2025 nog jongeren en valt 2025 na de looptijd van het huidige cultuurbeleid.

De vragen en het jaartal waren dus de enige kaders die de jongeren hadden meegekregen als richting voor hun droom. Op voorhand wist niemand wat de dromen precies zouden gaan inhouden, terwijl ze wel de basis vormden voor de rest van het programma. Een spannende keuze, die bijdroeg aan de bevreemding waarmee de jongeren hun droom vertelden en ook nog eens agendabepalend was.

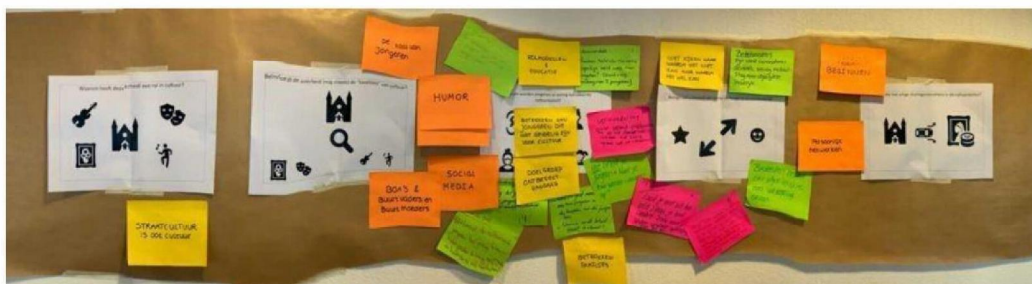
Naast de jongeren bestonden de deelnemers van de sessie uit diverse spelers uit de cultuursector die benaderd waren om met de jongeren in gesprek te gaan over wat er nodig is om hun dromen te realiseren. Aanwezig waren cultuurmakers, de Raad voor Cultuur als adviesorgaan op het gebied van kunst, cultuur en media en vertegenwoordigers van organisaties die zich inzetten voor cultuur en jongeren (CJP, de Nationale Jeugdgraad en het LKCA). Tot ieders spijt, maar ook een beetje tot ieders verrassing, kon uiteindelijk geen enkele beleidsmaker aansluiten bij de bijeenkomst. De invulling van de bijeenkomst ondervond dit deels. Het spelelement zorgde ervoor dat de aanwezigen ook in de schoenen gingen staan van een ander, waaronder dus ook een beleidsambtenaar, waardoor er een 360-graden blik ontstond en de dromen steeds vanuit een nieuw perspectief werden benaderd.

5.1.2e vertelden over hun droom ten aanzien van cultuur voor en door jongeren in 2025 en beantwoordden zij vragen vanuit de groep. De kernpunten van hun dromen luiden:

- Cultuurgebruik door jongeren is normaal.
- Cultuur is toegankelijk voor alle jongeren, het sluit aan bij de belevingswereld van jongeren. Ook jongeren die zich niet aangetrokken voelen tot 'reguliere' cultuur zoals musea en/of dat niet vanuit de opvoeding hebben meegekregen.
- Jongeren krijgen kansen om al op jonge leeftijd actief te participeren in cultuur.
- Jongeren met een passie voor cultuur worden gezien en krijgen een podium geboden.

Vervolgens werd in twee gemêleerde groepen verder gesproken met de jongeren over de thema's van hun dromen. De deelnemers werden daarbij actief uitgenodigd om in de schoenen te gaan staan van een ander om de dromen te verwezenlijken. Daarna werd aan iedereen gevraagd of zij zich tijdens de gesprekken ergens over hadden verwonderd. Deze verwonderpunten werden, voorafgegaan door een korte uiteenzetting van de vijf verwonderpunten uit de interviews en de literatuur, op een brown paper inzichtelijk gemaakt, aan elkaar gekoppeld en besproken. Hierdoor kwamen de overeenkomsten en verschillen tussen de verwonderpunten en die van de deelnemers naar voren.

De bijeenkomst werd afgesloten met een presentatie van een tekenaar die het geheel had vastgelegd, en een aantal korte interviews voor de camera. Opvallend was dat tijdens de lunch veel contactgegevens werden uitgewisseld en er nog vol energie werd nagepraat over de bijeenkomst.



5.3 Uitkomsten en verwonderpunten

De dromen van 5.1.2e zorgden voor de benodigde inspiratie om vrij te associëren en te discussiëren over het onderwerp. Uit de interactieve werkvormen kunnen drie hoofdthema's worden gedestilleerd.

Het centrale thema dat door iedereen werd gedeeld was dat het betrekken van jongeren essentieel is om de droom van de jongeren te realiseren. Alle deelnemers verwonderden zich er over dat jongeren zo weinig betrokken worden in de ontwikkeling en uitvoering van cultuurbeleid. In de ontwikkelfase van beleid, als het gaat om het formuleren van strategieën en algemene doelstelling zie je nog wel enige betrokkenheid en consensus. Juist bij de uitvoering van beleid is er "weinig verbinding tussen jongeren, cultuurmakers en beleidsmakers", zoals één van de deelnemers dat verwoordde. "De afstand tussen het conceptuele denken van beleidsmakers aan de ene kant en de dagelijkse praktijk van de jongeren is een wereld van verschil" verwoordde een andere deelnemer.

Een tweede thema dat uit de groepen naar voren kwam was het besef dat niet alle jongeren dezelfde behoefte hebben. De aanwezige jongeren zijn heel actief op het terrein van cultuur maar voor lang niet alle jongeren geldt dat hun cultuurbehoefte daar ligt: "straatcultuur is ook cultuur". En juist deze jongeren ontbraken op deze bijeenkomst. De aanwezige theatermaker verwoordde het verschil in behoefte heel treffend "jongeren uit de Schilderswijk zetten hun emotie en lichaam in bij het maken van cultuur en jongeren uit het Statenkwartier hun hoofd." Volgens de deelnemers zouden jeugdhulpverleners en buurthuizen een belangrijke rol kunnen spelen om deze jongeren te bereiken, evenals sociale media en persoonlijk contact.

Vanuit de groep ontstonden de verschillende ideeën: "Verlaag drempels en maak cultuur toegankelijk". Gebruik, zoals in de sportwereld gebeurt, rolmodellen en educatie. "Er is altijd wel een gepassioneerde docent of muzikleraar die jongeren weet te enthousiasmeren." Een andere suggestie was om schoolbesturen meer autonomie te geven om het geld dat voor cultuur bestemd is, naar eigen inzicht in te zetten. Op dit moment ontvangen de CKV-docenten € 15 per leerling. Dit geld wordt vaak overkoepelend ingezet, maar een school in een achterstandswijk heeft een andere behoefte op cultuurgebied dan een school in een welstandswijk: "Laat de school dit zelf bepalen".

Een derde thema betreft de vraag: hoe dan wel? Op de uitnodiging om in de schoenen van de beleidsmedewerker te gaan staan, kwamen al snel verschillende suggesties naar voren: "Ga in gesprek met jongeren", "Ontwikkel een digitaal platform met jongeren", "Werk samen met onderwijsinstellingen voor leerervaring en inspiratie", "Ga naar een vraaggericht systeem in plaats van een aanbodgericht systeem". Kortom, betrek jongeren vooral ook bij de uitvoering van beleid en het maken van cultuur, en wees daarbij creatief. Stap in de belevingswereld van de jongeren en hun sociale omgeving. Vooral de inzet via scholen biedt veel mooie kansen, via gepassioneerde (CKV) docenten en (vraag)gerichte inzet van financiële middelen.

Vanuit de schoenen van de jongeren bezien, was het advies: begin klein en benut persoonlijke netwerken. Kijk waar de energie zit, sluit erbij aan en benut deze. Kijk dus vooral waar het wel lukt. "Learning by doing" dus, zoals een deelnemer het verwoordde.

De bij de bijeenkomst aanwezige jongeren zijn vanuit het eigen netwerk benaderd. Nog tijdens de bijeenkomst zijn contacten voor het verdere gesprek ontstaan met partijen uit het cultuurveld, en heeft de aanwezige filmcrew ter plekke een filmpje gemaakt voor één van de jongeren voor haar eerstvolgende sollicitatie in het cultuurdomein.

Zijn de vooraf gestelde doelen gehaald?

Kijkend naar de doelen die vooraf waren geformuleerd, kan zonder aarzeling geconcludeerd worden dat deze meer dan zijn behaald. Het plezier en energie van de deelnemers en de dynamiek die ontstond was ontzettend gaaf om mee te maken. Door verschillende spelers uit het veld te betrekken, ook spelers die in eerste instantie niet erg voor de hand lagen, kon er verder worden gekeken dan alleen het eigen vakgebied en specialisme. De deelnemers vulden elkaar aan waardoor een uitkomst bereikt kon worden waar een beleidsmedewerker alleen niet toe in staat is. Het samenvoegen van de opgehaalde informatie geeft een completer beeld van de problematiek van het jongerencultuurdomein, wat de effectiviteit van nieuw beleid zou moeten doen vergroten.

Doordat er in de schoenen van een ander werd gestapt, waaronder die van jongeren en beleidsmakers, droeg de bijeenkomst ook bij aan het verder verdiepen van de verwonderpunten. Het deed nog meer inzien dat jongeren zelf ook proactief zijn en kunnen zijn. Beleid hoeft niet alleen via de beleidsmakers tot stand te komen. Ook voor deze doelgroep – misschien zelfs *juist* voor deze doelgroep, waar voortdurend nieuwe trends worden ontwikkeld en innovatie plaatsvindt op cultureel gebied – kan een *bottom up* benadering van meerwaarde zijn. De uitdaging is om hier oog en oor voor te hebben. Extra inzichtelijk was daarom het feit om jongeren niet alleen bij het formuleren van beleidsstrategieën en algemene doelstelling te betrekken, maar ook bij de uitvoering ervan.

Dat er met de bijeenkomst daadwerkelijk effect is bereikt bleek alleen al door de energie die voelbaar door de zaal stroomde die ochtend. Na afloop gaven verschillende deelnemers de wens aan om op deze bijeenkomst door te pakken. Naast het aanbod om een filmpje te maken voor één van de jongeren en de nieuwe netwerken die zijn ontstaan, heeft het vooral de jongeren een podium gegeven waarin zij agendabepalend waren en dat hun droom gehoord is door vertegenwoordigers van verschillende organisaties.

Omdat de dromen uiteindelijk grotendeels door het beleid van beleidsmakers werkelijkheid kunnen worden, zijn de resultaten na afloop van de bijeenkomst besproken met een team van beleidsmakers van het ministerie van OCW. OCW herkende zich in de verwonderpunten en is geïnteresseerd in de uitkomsten van de bijeenkomst en dit rapport. Ook is ons gevraagd een presentatie te verzorgen voor het directieteam Cultuur en Media.

Het spelen van een spel met nieuwe werkvormen en veel interactie bracht een zekere luchtigheid met zich mee waardoor er op een andere manier met partijen in gesprek kon worden gekomen. Er was energie en enthousiasme en echt iedereen kwam aan het woord en droeg bij aan de uitkomst. Een bevestiging dat het loont om te experimenteren met werkvormen als alternatief voor de klassieke rondetafelgesprekken. Door deelnemers andere schoenen te laten aantrekken en zich te verplaatsen in andere rollen en dromen van een ander, verdwijnen barrières, potentiële kokervisie en niet te vergeten, het eigen belang. "Ja maar" vormt geen beletsel meer. De keuze voor een alternatieve start creëerde direct een andere sfeer, waarin er op een andere manier verbinding met elkaar ontstond. Daar waar er bij de klassieke brainstorm- en gespreksmethoden veelal gevraagd wordt om vanuit het hoofd mee te denken, werden de deelnemers verleid om meer vanuit gevoel de dialoog met elkaar aan te gaan. Ook het vierde doel kan worden afgesloten met een mooie groene vink.

6 Beleidsstrategieën

Op basis van het onderzoek en de verwonderpunten zijn in dit hoofdstuk een drietal beleidsstrategieën uitgewerkt. Er is gekozen voor een strategie met een duidelijke trendbreuk en twee strategieën waarbij er is voortgeborduurd op processen die tijdens/door corona (verder) in gang zijn gezet en waar een kans ligt om dit in de toekomst verder uit te bouwen.

Enkele veranderingen, zoals de digitalisering van het aanbod en de cultuurconsumptie, waren voor corona al in gang gezet. De onderliggende vraag is of en in welke mate corona heeft bijgedragen aan het versnellen van deze veranderingen of kan bijdragen aan verdere vernieuwing in de cultuursector. Het algemene beeld is dat de cultuursector op dit moment vooral aandringt op het zo snel mogelijk terugkeren naar het oude normaal, met volle zalen en geen toegangsbeperkingen of QR-codes. En daarmee lijkt het lange termijn effect van de crisis beperkt.

1 – de crisis als breekijzer: de overheid alleen nog voorwaardenscheppend

Het invullen van de vraag hoe de cultuursector er na de crisis uit moet zien is het ideale moment om een verregaande variant uit te denken. De coronacrisis gebruiken als breekijzer om te komen tot een vergaande andere invulling van de rol van de overheid in deze sector. Dit om de autonomie van met name het onderdeel kunst van de cultuursector te vergroten en te voorkomen dat de overheid via de route van subsidie zich de facto bemoeit met de vraag wat ‘goede’ cultuur is.

De maatregelen die de overheid gedurende de coronacrisis heeft genomen hebben een grote invloed gehad op de cultuursector. Door het sluiten van podia en daarmee het beperken van cultuurbezoek is de hele sector geraakt zonder onderscheid tussen gesubsidieerde en niet-gesubsidieerde cultuur. De steun van de overheid gold in de volle breedte en de sector werd uitgedaagd om innovatieve oplossingen te bedenken om met de crisis om te gaan. Vervolgens faciliteerde de overheid het veilig bezoeken van cultuur door het aanbieden van een coronapaspoort.

Dit leidt tot een strategie waarbij de overheid slechts de voorwaarden schept die ruimte geven aan de cultuursector om te herijken en nieuwe vormen te vinden. De eerste en belangrijkste voorwaarde die de overheid schept is die van de vrije meningsuiting. Dit is de basisvoorwaarde voor creatieve, autonome en innovatieve kunst. Een tweede voorwaarde is de inperkende rol; waar het de vrijheid van de ander raakt kan vrijheid ingeperkt worden. Van oudsher is er juist voor de kunstensector een grote vrijheid en vindt de inperking zo min mogelijk plaats. In het uitwerken van nieuwe vormen zal de overheid indien nodig een inperkende rol spelen.

Deze beperkte rol vergt volgens Frissen (2016) een dosis fatalisme en verzoening met tragiek. In dit geval verzoening met de mogelijke uitkomst dat, als we het aan de samenleving laten, de kunst van deze tijd niet de opera is maar de musical en ‘The voice of Holland’. Het beperken van de rol van de overheid tot een echt voorwaardenscheppende rol, vergt vooral dat de maatschappij de invulling op pakt. De kunstgenieters kunnen kaartjes kopen, bedrijven en kapitaalcrachtigen kunnen kunstenaars ondersteunen en ook nieuwe vormen van financiering zoals crowdfunding kunnen kunst ondersteunen en mogelijk maken. De overheid accepteert dan de uitkomst ook als kunst niet in de huidige vorm blijft bestaan. De vraag is of dat erg is, een substantieel deel aan culturele activiteiten vindt al zonder subsidie en overheidsbemoeienis plaats.

Frissen stelt ook dat het van belang is om met kleine stapjes veranderingen door te voeren en niet met grote stelselwijzigingen te komen. *Wijsheid is om omkeerbaarheid in beleid in te bouwen: de mogelijkheid om te stoppen. Ook is het verstandig om variëteit te gebruiken. Tussen verschillende oplossingen zal er altijd wel een zijn met minder ongewenste gevolgen. Kleine stappen zijn vrijwel altijd te prefereren boven zevenmijlslaarzen.* Ook bij deze beleidsvariant lijkt dat verstandig. Er is immers een heel stelsel ingericht op het bestaande subsidiesysteem. Een deel van de makers is er afhankelijk van en gebruikers zijn gewend

aan een flinke dot subsidie op hun prijskaartje. Het risico is dat een onmiddellijke koerswijziging tot faillissementen leidt, niet omdat een bepaalde cultuuruiting niet zelfstandig kan overleven, maar omdat de overgang te abrupt is. Een geleidelijke overgangsstrategie is daarom wenselijk.

Wij adviseren daarvoor in gesprek te gaan met de brede cultuursector waaronder -makers en -gebruikers en daarbij ook jongeren te betrekken. Uit de bijeenkomst blijkt dat jongeren daar behoefte aan hebben en ook andere partijen in het cultuurveld graag op deze manier in gesprek gaan. Van daaruit kan de rol van de overheid worden herijkt. Wat is nodig om cultuur zoals de maatschappij dat zelf wil te laten floreren? In welke stappen kan daar geleidelijk toe over worden gegaan? En waar zitten barrières die om interventies vragen en welke andere interventies zijn mogelijk dan het reguliere overheidsingrijpen.

Door op deze wijze het gesprek aan te gaan kan de sector uitgedaagd worden om zelf aan te geven wat zij nodig heeft voor verdere ontwikkeling en welke voorwaarden hiervoor vanuit de overheid nodig zijn. Dit biedt de overheid de mogelijkheid om alleen voorwaardenscheppend op te treden. Deze strategie is vergaand en vergt politieke steun. Het is goed mogelijk dat die ruimte er niet is. De twee andere strategieën borduren daarom voort op processen die voor/tijdens/door corona in gang zijn gezet en waar een kans ligt om dit in de toekomst verder uit te bouwen.

2 – leren van de crisis: plan de agenda door en behoud de dialoog

In het begin van de coronacrisis zijn enkele patronen binnen de cultuursector blootgelegd en is er beweging gekomen. De overheid richtte zich vooral op het economische belang van cultuur. In het begin lag de focus op (het behoud van) de werkgelegenheid en de meer economische doelen van cultuur. Het sociale belang van cultuur was ondergeschikt en er werd makkelijk overheen gestapt. Pas op een later moment, toen het welzijn van met name jongeren sterk onder druk kwam te staan, werd het bewustzijn van de bijdrage van cultuur aan het welzijn van de cultuurgebruikers prominenter. Dit leidde ook tot meer bewustzijn van de noodzaak tot het betrekken van de cultuurgebruiker en met name jongeren bij cultuurbeleid.

Daarnaast werd gedurende de crisis het onderscheid tussen gesubsidieerde en niet-gesubsidieerde cultuur minder groot, beide delen stonden immers voor vergelijkbare uitdagingen en de partijen uit het brede cultuurveld zochten elkaar meer op. Het beperkte arsenaal aan sturingsinstrumenten werd tijdens de crisis duidelijker, het voornaamste sturingsinstrument met subsidies op het aanbod van cultuur werd ook in de coronacrisis ingezet. De overheid faciliteerde wel steeds meer samenwerkingsverbanden en zette meer in op netwerk-governance.

Gedurende de coronacrisis zijn hierdoor binnen de cultuursector en ook overstijgend, nieuwe coalities en samenwerkingsverbanden ontstaan. Voorbeelden hiervan zijn de Jongeren Denktank Coronacrisis⁸ waarin jongeren betrokken werden bij het uitwerken van maatregelen om jongeren goed door de coronacrisis te leiden, of bij het opstellen van de kamerbrief over “Herstel en Perspectief voor de Jeugd” waar de cultuursector ook uitgenodigd was om mee te denken over maatregelen. Ook bij de innovatielabs ontstaan nieuwe samenwerkingsverbanden. In deze nieuwe samenwerkingsverbanden is en wordt, over de zuilen heen, kennis gedeeld en samengewerkt om innovatieve oplossingen te bedenken voor de grote problemen van deze tijd.

Het is belangrijk om met behulp van de ontstane samenwerkingsverbanden de ingezette beweging voort te zetten en uit te bouwen. De les van de coronacrisis is om de verbinding die tijdens de pandemie (uit nood) is gegroeid te behouden en te bestendigen. Verken met de partijen wat voor kunst en erfgoed doelen zijn en bezie op welke terreinen samenwerken mogelijk is en verbreed de dialoog op alle terreinen door organisaties aan tafel uit te nodigen die normaal niet aan tafel zitten. Durf in elkaars schoenen te staan en de verschillende perspectieven op te zoeken. Er ligt een kans om met samenspel en het formuleren van een gezamenlijke ambitie verandering tot stand te brengen.

⁸ <https://www.ser.nl/nl/thema/jongeren/jongeren-in-coronacrisis>

Maar vooral, laat de nieuw ontstane samenwerkingsverbanden niet los, maar behoud de dialoog, versterk deze door nieuwe samenwerkingsverbanden en gesprekspartners aan te gaan en plan de agenda door. Maak het vormen van samenwerkingsverbanden met nieuwe organisaties en de doelgroepen waaronder jongeren integraal onderdeel van het beleid. Dit met als ultieme doel om de sector weerbaarder te maken voor de toekomst en zo de continuïteit te bevorderen.

3 – leren van de crisis: verbreed de focus van cultuurbezoeker naar -gebruiker

Een ander aspect dat tijdens de coronacrisis prominent naar voren kwam is een onderscheid tussen cultuurbezoekers en cultuurgebruikers. Door de beperking om cultuur fysiek te bezoeken is het aandeel cultuurbezoekers bijna volledig opgedroogd. Het cultuurbeleid en cultuuraanbod zijn echter vooral gebaseerd op het bezoeken van voorstellingen en evenementen, de gebruiker komt hier (nog) weinig in naar voren. De les die uit de coronacrisis getrokken kan worden is dat een verbreding van de focus nodig is om de cultuursector in stand te houden.

Door corona heeft de eerder ingezette digitalisering een vlucht genomen en zien steeds meer mensen de waarde van het genieten van cultuur zonder echt aanwezig te hoeven zijn. Het initiatief van de Streamers tijdens coronatijd laat goed zien dat het samen beleven, van in dit geval muziek, ook in een andere vorm kan. Niet samen in een zaal in een stad maar nationaal waarbij het samen beleven door miljoenen mensen die op eenzelfde moment kijken een hele eigen nieuwe beleving geeft.

Voor de overheid is het belangrijk dat cultuur voor iedereen in Nederland beschikbaar is. Digitalisering en andere vormen om van cultuur te genieten kunnen in belangrijke mate een bijdrage leveren aan dit doel. Voor verschillende groepen zoals ouderen, kwetsbare groepen en jongeren kan het beschikbaar krijgen van cultuur via verschillende media een enorme toegevoegde waarde hebben. Met name bij jongeren sluit dit ook goed aan bij de wijze waarop ze cultuur tot zich nemen en via de verschillende kanalen die aansluiten bij de levensstijl van deze groep.

Het is echter belangrijk om in het beleid en onderzoek de aandacht te verdelen tussen cultuurbezoeker en cultuurgebruiker. In het huidige onderzoek ligt de focus bij bezoekersaantallen en niet op het bereik, zoals bijvoorbeeld via YouTube of moderne technieken. Er is weinig zicht op het gedrag van de cultuurgebruiker. Het is belangrijk dat er meer onderzoek komt waarin de gebruiker centraal staat, zodat je als sector enig houvast hebt op dit vlak.

De strategie luidt dan ook om in beleid en onderzoek de focus te verbreden naar cultuurgebruikers (waar cultuurbezoekers een subgroep van is). Door cultuurgebruikers niet als een tweede keus te beschouwen, maar als een compleet beeld van het gebruik van cultuur in Nederland. Door deze verbreding wordt ook recht gedaan aan de wijze waarop jongeren cultuur gebruiken. De inzichten die hieruit naar voren komen kunnen de overheid helpen bij het formuleren van een brede en samenhangende visie en een daarop gebaseerd nieuw cultuurbeleid.

7 Nawoord

We hebben ons rapport voor commentaar voorgelegd aan onze opdrachtgever en een responsteam. Daarnaast hebben we het rapport en de uitkomsten van de bijeenkomst besproken met de beleidsambtenaren bij OCW die zich bezighouden met cultuurparticipatie en -educatie. Naar aanleiding hiervan is enige reflectie op de door ons gevolgde aanpak wel op z'n plaats.

Betrekken jongeren

In ons onderzoek hebben we ons verwonderd over de beperkte mate waarin jongeren worden betrokken bij het maken van beleid. Het responsteam wees ons er terecht op dat wij in ons onderzoek hetzelfde gedaan hebben: de jongeren stonden ook niet vanaf het begin centraal. We zijn ons onderzoek gestart vanuit het cultuurbeleid en hebben pas later bij de bijeenkomst twee jongeren en hun dromen centraal gezet. Jongeren vanuit ons eigen netwerk en daarmee niet representatief voor de hele groep. We hebben ervaren dat het betrekken van jongeren, hoe smal de vertegenwoordiging ook was, leidt tot energie en vernieuwende inzichten.

In gesprek met de collega's van OCW kwam het punt aan de orde dat er nagenoeg geen jongeren aan tafel zitten in de cultuurfondsen en dat zij daarmee dus ook weinig invloed hebben op de keuzes die deze fondsen maken. Dit sterkt onze aanbeveling om jongeren te betrekken. Terugkijkend op onze eigen keuzes en aanpak bij onze eigen opdracht moeten we constateren dat we zelf heel voorzichtig en terughoudend zijn geweest in het betrekken van jongeren. Dit heeft te maken met een gevoel van ongemak dat we hebben ervaren. We hebben ons laten belemmeren door vragen als; Met welke jongeren moeten we praten? Wat hebben we met de jongeren te bespreken? Hoe pakken we dat aan? En wat levert het de jongeren op?

Beleidsmatige analyse

Het responsteam constateert dat ons onderzoek vanuit het beleid is aangevlogen en weinig naar de uitvoering is gekeken, zo blijkt ook uit de gebruikte literatuur en de lijst met gesprekspartners. De opdracht van de NSOB, die luidde "maak een analyse van het gevoerde beleid [...]", heeft ons op dit spoor gezet, maar we hebben ook gemerkt dat dit past bij onze standaard aanpak als ambtenaren. Een opdracht starten met het staande cultuurbeleid, onderzoek van het werkveld en op basis van de opgedane kennis in gesprek gaan met collega ambtenaren en belangenorganisaties die reeds vertegenwoordigd zijn in het beleidsveld en zo de cirkel vergroten (inside out). Cultuurmakers hebben we beperkt gesproken en vooral pas aan het einde van ons onderzoek.

We moeten constateren dat de andere benadering (outside-in) niet in onze standaard instrumentenkist zit. Degenen die niet aan tafel zitten in het beleidsproces, hadden wij beperkt en pas laat op ons netvlies. Deze werkwijze gericht op de usual suspects met de beleidsmatige gereedschapskist merkten we ook op toen we ons enthousiasme van de bijeenkomst, met deels nieuwe onbekende spelers, wilden overdragen op de collega's van OCW.

Spanningen intern de overheid

In het rapport beschouwen we de drie onderwerpen cultuur, jongeren en corona vanuit een driehoek met de overheid in het midden. Vanuit het responsteam is opgemerkt dat de spanningen in die driehoek, dus binnen de overheid, beperkt zijn benoemd. Ook binnen de overheid zelf bestaan immers spanningen en verschillende gezichtspunten ingegeven door politieke kleuring en de professionele achtergronden en voorkeuren van bewindspersonen, beleidsmakers en lobbyisten.

We constateren wel dat het cultuurveld vele malen breder is dan het deel waar de overheid door middel van subsidies op stuurt, naast cultuur die geen subsidie ontvangt vindt er ook heel veel cultuur plaats op straten en pleinen, dichtbij en tussen de mensen. De spanning tussen het gesubsidieerde deel en het niet-gesubsidieerde deel is wat ons betreft fundamentele en heeft dan ook in ons rapport de aandacht

gekregen. Is cultuur wel aan te sturen door de overheid en welke werkbare alternatieven zijn er voor subsidie?

Uitblijven van fundamentele vernieuwing

Onze analyse is wellicht nog niet compleet: uit het rapport wordt onvoldoende duidelijk waarom die vernieuwing er niet van komt.

We zien hiervoor twee redenen: het stelsel zoals het nu bestaat houdt zichzelf in stand en iedereen die binnen het stelsel werkt heeft er belang bij het dat zo blijft: continuïteit gaat voor vernieuwing. De vernieuwing zou dan van buiten moeten komen, volgens de collega's van OCW zou dit vanuit de politieke leiding kunnen komen, al gaven zij ook aan dat diezelfde politiek niet altijd mee gaat in ambtelijke vernieuwingsvoorstellen. En zo is er sprake van een patstelling. We hebben een eerste aanzet willen doen om de dialoog te ondersteunen en de vernieuwing op gang te helpen. We hebben dan ook bewust gekozen voor een prikkelende ondertitel van het rapport: "vernieuwen en verbreden is beleid, behoud van oud is praktijk".

We hebben de commentaren van het response team ervaren als zeer waardevol. Vaak gaven de reflecties nieuwe inzichten, die we nog konden meenemen in het definitieve rapport. Naast de reflectie door anderen, hebben we ook zelfreflectie toegepast. Juist door zelf kritisch de spiegel voor te houden en, soms scherp, binnen het team te sparren, groeiden we zelf ook. We beseffen dat we als observanten vanaf de zijlijn hebben mogen kijken naar corona, cultuur en jongeren, en de interactie daartussen. We zijn tijdens de bijeenkomst enthousiast geworden over de dynamiek van dit veld en de kansen die er liggen voor jongeren. We hebben getracht het wiel in beweging te krijgen door aan het wiel te draaien, wetend dat de echte energie om het wiel draaiend te houden vrijkomt als jongeren, beleidsambtenaren en cultuurmakers de handen ineenslaan.

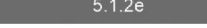
Bijlagen

Literatuurlijst

- Adams, T. en , F. (2012) *Kunstbeleid in tijden van cholera: een nieuwe rol voor de overheid*. Van Gennepe
- Alexander, V.D. (2003) *Sociology of the arts. Exploring fine and popular forms*. Malden: Blackwell
- Becker, H.S. (1982) *Art worlds*. Berkeley: University of California Press
- Berger et al (10 juni 2020). *Experts aan het woord: effecten van de coronacrisis*. Instituut Fysieke Veiligheid. <https://www.ifv.nl/kennisplein/Documents/20200610-IFV-Experts-aan-het-woord-effecten-van-de-coronacrisis.pdf>
- Boonstra, J.J. (2020) Veranderen als samenspel. Een positieve kijk op het veranderen en vernieuwen van organisaties. 2^e gewijzigde druk. [Change as collaborative play. A positive view on change and innovation in organizations – 2nd Rev. Ed.]. Amsterdam:  | Management Impact.
- Bovens, M. A. P., 't Hart, P., van Twist, M. J. W., van den Berg, C. F., van der Steen, M. A., & Tummers, L. G. (2017). *Openbaar Bestuur: Beleid, organisatie en politiek*. (9 ed.) Wolters Kluwer.
- Van den Broek, A. (2012). Amateurkunst en overheidsbeleid. Cultuurpolitiek en de invloed daarvan in de afgelopen zestig jaar. In: R. Mazure (red.), *Erfgoed, amateurkunst en maatschappij 1950 – 2010*. Utrecht: Kunstfact
- Brom et al (december 2019). *De Staat van Cultuur 4*. Boekmanstichting. https://www.boekman.nl/wp-content/uploads/2019/12/DeStaat_04_DEF.pdf
- Eijck, K. van en G. Kraaykamp (2014) 'Highbrow, omnivore, and voracious cultural consumption patterns in the Netherlands'. Oxford: Peter Lang
- Europese Unie (8 juni 2016). *Naar een EU-strategie voor internationale culturele betrekkingen* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=celex%3A52016JC0029>
- Frissen (2013). *De fatale staat. over de politiek noodzakelijke verzoening met tragiek*. Van Gennepe
- Gaupp et al (juli 2021) Jugend ermöglichen – auch unter den Bedingungen des Pandemieschutzes. Deutsches Jugendinstitut. https://www.dji.de/fileadmin/user_upload/bibs2021/Corona-Band_final_22.7.2021.pdf
- Haelterman, R., Restaigne, D. (juni 2014) *Speltheorie, een interessante benadering voor Defensie?* <https://www.researchgate.net/publication/264811783>
- Henkens, , K., Finkenauer, C., & Stevens, g. (22 december 2020). "I Think It'll All Blow Over in the End": How Young People Perceive the Impact of COVID-19 on Their Future Orientations - July 2021. <https://doi.org/10.31234/osf.io/t3zsq>
- Iresearch (29 juni 2020) *Onderzoek impact coronamaatregelen op kinderen en jongeren*. https://wiki.jogg.nl/userfiles/Communicatie/200629%20Onderzoeksrapport%20impact%20lockdown%20op%20kinderen%20en%20jongeren_definitief.pdf
- Lahaut (1 april 2018). Culturele vacatures onderzocht. <https://bureau-lahaut.nl/wp-content/uploads/2018/04/Culturele-vacatures-onderzocht-door-Bureau-Lahaut.pdf>
- Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (10 februari 2017). *Monitor Amateurkunst 2017 Kunstzinnig en creatief in de vrije tijd*. <https://www.lkca.nl/publicatie/monitor-amateurkunst-2017/>
- Meuleman, L. (2019). *Metagovernance for sustainability – a framework for implementing the sustainable development goals*. Taylor & Francis Books
- Ministerie van OCW (1999). *Cultuurbeleid 2001–2004*. Ministerie van OCW. https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j4nvgs5kig27kof_j9vvij5epmj1ey0/vi3ahi0r13k3/f=/kst35565.pdf
- Ministerie van OCW (oktober 2002) *Cultuurbeleid in Nederland*, Ministerie van OCW. <https://www.yumpu.com/nl/document/read/38859207/cultuurbeleid-in-nederland-ocw-2002>
- Ministerie van OCW (10 juni 2011). *Meer dan kwaliteit: een nieuwe visie op cultuurbeleid*. Ministerie van OCW

- Ministerie van OCW (12 maart 2018). *Cultuur in een open samenleving*. Ministerie van OCW. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2018/03/12/cultuur-in-een-open-samenleving>
- Ministerie van OCW (11 juni 2019). *Uitgangspunten cultuurbeleid 2021-2024*. Ministerie van OCW. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/kunst-en-cultuur/documenten/publicaties/2018/06/14/cultuurbeleid-2021-2024>
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (5 juli 2021). *Herstel en Perspectief voor de Jeugd*. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/kamerstukken/2021/07/05/kamer-brief-over-herstel-en-perspectief-voor-de-jeugd/kamerbrief-over-herstel-en-perspectief-voor-de-jeugd.pdf>
- Raad voor Cultuur (29 november 2017) *Cultuur voor stad, land en regio: de rol van stedelijk regio's in het cultuurbestel*. Raad voor Cultuur. <https://www.raadvoorcultuur.nl/documenten/adviezen/2017/11/29/verkenning-cultuur-voor-stad-land-en-regio>
- Raad voor Cultuur (2020). *Onderweg naar overmorgen*. Raad voor Cultuur. <https://www.raadvoorcultuur.nl/binaries/raadvoorcultuur/documenten/adviezen/2020/11/16/onderweg-naar-overmorgen/Onderweg+naar+overmorgen.pdf>
- Regering (10 oktober 2017) *Regeerakkoord 2017 – 2021, Vertrouwen in de toekomst*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-2017-vertrouwen-in-de-toekomst>
- Schrijvers et al (2015). *Cultuur herwaarderen*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. <https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/verkenningen/2015/03/05/cultuur-herwaarderen/V030-Cultuur-herwaarderen.pdf>
- Sociaal Cultureel Planbureau (november 2020) *Corona en de betekenis van het culturele leven. Wat als de pandemie voorbijgaat, en wat als ze blijft?* Sociaal Cultureel Planbureau <https://www.vnpf.nl/media/files/20201119-coronaendebetekenisvanhetcultureeleleven.pdf>
- Sociaal Cultureel Planbureau (30 juni 2021). *Burgerperspectieven 2021 – kwartaal 2*. Sociaal Cultureel Planbureau. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2021/06/30/burgerperspectieven-2021---kwartaal-2>
- Stolk, R., Veld, R. In 't (november 2011) *Toekomst van de lokale democratie, sociale cohesie en participatie in Haarlemmermeer*. www.vng.nl/sites/default/files/2020-11/toekomst-van-de-locale-democratie-pdf.pdf
- Valkenburg, R. (maart 2014) *De praktijk van toekomstscenario's* https://www.researchgate.net/publication/274341170_De_praktijk_van_toekomstscenario's
- Van den Broek (april 2013). *Kunstminnend Nederland? Interesse en bezoek, drempels en ervaringen*. Sociaal Cultureel Planbureau.
- Van den Broek en Gieles (8 augustus 2018). *Het culturele leven*. Sociaal Cultureel Planbureau. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2018/11/08/het-culturele-leven>
- Veld, R. In 't (2010) *Kennisdemocratie, Opkomend stormtij*. SDU Uitgevers.
- Vlaamse regering (30 maart 2020). *Strategische visienota kunsten*. Vlaamse Regering <https://docs.vlaamsparlement.be/pfile?id=1545570>
- Von der Fuhr (2016). *Pop, wat levert het op?* NTB. <https://www.ntb.nl/wp-content/uploads/2016/01/Pop-wat-levert-het-op-2016.pdf>

Gesprekspartners

-  – Nationale Jeugdraad
-  – Nederlands Jeugdinstituut
-  – Boekmanstichting
-  – Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst
-  – Social media manager
-  – Sociaal Cultureel Planbureau

- 5.1.2e – Stichting Kunst & Cultuur
- 5.1.2e – ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
- 5.1.2e – ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
- 5.1.2e – Raad voor Cultuur
- 5.1.2e CJP
- 5.1.2e – gemeente Leeuwarden
- 5.1.2e – Hoogleraar 'Organisatieverandering en leiderschap' bij ESADE Business School in Barcelona
- 5.1.2e – Creatief adviseur, organisator en theatermaker
- 5.1.2e – ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Deelnemers bijeenkomst 15 september 2021

- 5.1.2e – Jongere
- 5.1.2e – Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst
- 5.1.2e – Eventmanager
- 5.1.2e – Songwriter, zanger
- 5.1.2e – Social media manager
- 5.1.2e – LKCA
- 5.1.2e – Nationale Jeugdraad
- 5.1.2e – Jongere
- 5.1.2e – Creatief adviseur, organisator en theatermaker
- 5.1.2e – CJP
- 5.1.2e – Raad voor Cultuur
- 5.1.2e – Filmmaker Studuo.nl